

ELSŐ REGÉNYFORDÍTÁSAINK ELŐSZAVAI

Doktori értekezés

Irta

S z a j b é l y M i h á l y

SZEGED

1979

TARTALOM

Bevezetés	3
Külső megközelítés I.: dedikáció, Ajánló levél, Elöljáró Beszéd	10
Belső megközelítés: a regény helye a kor irodalomfelfogásában	39
Külső megközelítés II.: a cím metamorfózisa	91
Befejezés: eredmények és kérdőjelek	97
Függelék	101
Jegyzetek	111

BEVEZETÉS

"...míg a hősköltemény, dráma, sőt a lira aetheri hazájának is nagyobb részében oly gazdag, oly soknemű fölfedezések tétettek a teoretikusok által, hogy belőlök jókora könyvtárt lehetne egybeállítani, azalatt a románok tündérországára csaknem ismeretlenül maradt, mint valamely végiglábolhatatlan sivatag, melyhez csak félve közelíte a merészebb utazó is." - írta Bajza József A román költésről című tanulmányának elején, mely 1833-ban jelent meg a Kritikai Lapokban.¹ "A regénnyel foglalkozó irodalomelmélet és kritika mind mennyiség, mind minőség dolgában jóval alatta marad a költészet elméletének és kritikájának." E sorokkal viszont a Welles-Warren féle, először 1942-ben kiadott irodalomelméleti kézikönyvnek Az elbeszélő irodalom jellege és módszerei című fejezete kezdődik.² A két idézet keletkezése között eltelt több mint száz esztendőre csak stílusuk különbözősége figyelmeztet; lényegi mondanivalójuk ugyanaz. Természetesen mindkét szerző igyekszik választ találni arra a kérdésre is, hogy miért szorult háttérbe ily feltűnően a regényre vonatkozó szakirodalom a többi műfajé mögött. Bajza a regény bonyolultságát és sokoldalúságát emlegeti, mely megnehezíti elméleti fölmérését, míg Welles-Warren azt a felfogást hibáztatja, amely "... a regényt a szórakozással, az időtöltéssel, a kapcsolódással azonosítja...". Igazság mindkét nézetben lehet, s az sem kétséges, hogy további elfogadható indokokat

sem lenne nehéz felsorakoztatnunk. Mostani dolgozatunk célja azonban más, s a két összeecsengő vélemény citálásával csak arra szeretnénk volna utalni, hogy a magyar regény általunk kiválasztott korszakára vonatkozó szakirodalom rendkívül szegényes voltának nem csak speciális okai vannak, hanem összefügg az egész műfaj vizsgálatának viszonylagos hátramaradottságával.

Tény persze az is, hogy ezt az általános tendenciát nálunk sajátos okok is erősítették. Gondolunk itt arra a közismert /közhellyé változott/ megállapításra, hogy a magyar irodalomban a líráé a vezető szerep, míg a regény későn is jelentkezett s ritkán hozott létre igazán maradandó értékű alkotásokat; ez az értékkülönbség tükröződhet a szakirodalom egyenlőtlen megoszlásában is.

Szüksük a kört még tovább, most már az általunk kiválasztott korszakra, a magyar regény keletkezésének évtizedeire, s állapítsuk meg, hogy a rá vonatkozó szakirodalom még az átlagosnál is szegényesebb, egészen az 1820-as 30-as évek fordulójáig, Fáy és Jósika korszaknyitó műveinek megjelenéséig. Érthető ez, ha arra gondolunk, hogy a megelőző időszak magyar regényirodalma - paradox módon - tulnyomó többségében eredetét tekintve nem magyar: a kutató fordításokkal, jobb esetben magyarításokkal találkozik, melyek végigolvasása kétségtelenül kevésbé csábító feladat. Ám éppen a fordított művek rendkívül nagy száma figyelmeztet már önmagában is arra, hogy a korszakkal foglalkozó néhány irodalomtörténész /elsősorban György Lajosra, Wéber Antalra gondolunk

itt³/ joggal látja e mára szinte olvashatatlanná vált alkotásokban a modern hazai regényirodalom kezdetét.

Mostani dolgozatunk témája azonban /amint ez címünkben is kitűnik/ még az említett néhány kutatóénál is szűkebb területre koncentrál: céljául csupán első regényfordításaink előszavainak vizsgálatát tűzi ki. Ezzel a kérdéssel egyedül György Lajos foglalkozott futólagosan könyvének A román kultúrája című fejezetében.⁴ Véleménye szerint az előszó egyértelműen és kizárólagosan a reklám eszköze volt. Megállapításával alapvetően egyetértünk, ám nem tartjuk azt kimerítőnek; úgy véljük, regényelőszavainkból további következtetéseket is levonhatunk.

+

Állapítsuk meg most már pontosabban korszakunk időhatárait. Vizsgálódásainkat a XVIII. század közepe táján, első regényfordításaink megjelenésétől indítjuk, s a XIX. század első évtizedével, legkorábbi, többnyire előszó nélkül megjelent regénysorozatainkkal /Rózsa Szin Gyűjtemény, Téli Nyári Könyvtár stb/ zárjuk. A közben eltelt jó fél évszázadot irodalomtörténeteink általában a felvilágosodás eszméinek győzelmes előretörésével, a magyar jakobinusok mozgalmával, s a Kazinczy-féle nyelvújítás kezdetével szokták jellemezni - nem is joggal. Ám van a korszaknak egy másik, az említett átalakulásnak bizonyos mértékben alapfeltételül szolgáló, egészében véve mégsem oly szépen fénylő oldala: a modern értelemben vett irodalmi élet lassu kialakulása. Emelkedik az

olvasók száma /bár a nemolvasók továbbra is döntő többségben maradnak/, az olvasmányokról egyre több kiadó gondoskodik, jelezve, hogy az irodalomból már meg lehet élni, s az író is kiszabadulhat végre a mecénástól való függőség alól. Ugyanakkor az olvasók többsége csak a felszínes, szórakoztató könyvek után érdeklődik, következésképpen a kiadók ilyen könyveket rendelnek az íróktól, akik, ha írásaikból akarnak megélni, kénytelenek kiszolgálni ezeket a kívánságokat. Jól ismerjük és sokat emlegetjük Csokonai Breitingerét és Csikorgóját - de talán nem gondoltuk végig, hogy legalább olyan fontos szimbólumai ők a kornak, mint az irodalmi életet levelezésével irányító "széphalmi vezér". Az irodalom ugyanis ebben az időben vált visszavonhatatlanul üzletté - annak minden pozitívumával és negatívumával együtt. E viszonylag gyorsan lejátszódott folyamat kezdetén a felvilágosodásnak az a naiv hite állt, hogy az embereket csak meg kell tanítani olvasni, s a "tudományok" terjedése elől máris elhárult valamennyi akadály - végén pedig az élelmes kiadó, aki alig-alig vállalkozik saját költségén "tudós" művek kinyomtatására, hiszen tudja, azok ugysis a nyakán maradnának.

Milyen helyet foglal el ebben az átalakulásban a regény? Ha arra gondolunk, hogy máig ez a legnépszerűbb, legszórakoztatóbbnak tekintett műfaj, mely a tömegolvasmányok döntő többségét szállítja, máris sejthetjük: szerepe alapvető lehetett. Dolgozatunk célja éppen e kérdéskör részletesebb körüljárása, melyhez forrásanyagul magától értetődő módon regényeink előszavai kínálóznak. Alapkérdéseink: egyáltalán mi az oka an-

nak, hogy korszakunk legnagyobb részében szinte mindegyik regénynek volt előszava?; s mi az oka annak, hogy /mint említettük/ a XIX. század első évtizedében már egyre több regényünk jelenik meg előszó nélkül? E problémákkal foglalkozva egy elsősorban izléstörténeti változással kell szembenéznünk - olyan izléstörténeti változással azonban, amely kétségtelenül előjátéka volt a később megszülető valóban, mai értelemben is irodalomelméletinek tekinthető meggondolásoknak.

+

Forrásanyagunk körülhatárolásánál mindjárt egy súlyos nehézségbe ütközünk, amelyet csak egy mindenképpen ideiglenesnek tekintendő kompromisszum árán sikerült elhárítanunk. Senki sem vetette ugyanis még fel a kérdést igazi élességgel: mit tartottak abban az időben regénynek? Maga a fogalom, mint ezt György Lajos is teljes joggal megállapítja, jóval tágabb volt a mainál, az az egyébként kitűnő bibliográfia azonban, amelyet ő könyve második felében közöl a kor regényeiről, mégis tulságosan tágak tűnik.⁵ A problémát igazán megnyugtatóan csak a kor regényként számbajöhető műveinek egyenkénti vizsgálata, s a műfajról abban az időben kialakult nézetekkel való szembesítése nyomán lehetne tisztázni. Erre a feladatra azonban nem vállalkozhattunk, s /hangsúlyozzuk ismét/ kényszerű kompromisszumként György Lajos bibliográfiáját fogadtuk el vezérfonalul, azt csak néhány esetben egészítve ki.

Szükségesnek tartjuk előrebecsátani továbbá, hogy korszakunkban nemcsak a regényelőszavak, hanem az előszavak vizs-

gálata általában is fehér foltnak számít. A kegyes olvasóhoz! című, hazai elő- és utószavainkból válogató gyűjteményének bevezetésében Kenyeres Ágnes nézett szembe e problémakörrel; írása azonban jellegénél és céljánál fogva esszéisztikus, s a bennünket érdeklő korszakkal alig egy-két bekezdés erejéig foglalkozott.⁶ Jóval alaposabban kiaknázhattuk viszont Máté Károly A könyv morfológiája című kitűnő könyvét, mely viszonylag nagyobb terjedelemben foglalkozik XVI-XVII. századi előszavainkkal.⁷ Haszonnal forgattuk Trócsányi Zoltán két tanulmányának lapjait, aki Máté vizsgálódásait folytatja XVIII. századi anyagon - az ő megállapításai azonban már sok szempontból differenciálatlanoknak bizonyultak.⁸

Regényekhez előszót készíteni természetesen nem magyar specialitás volt. Különös érdeklődéssel olvastuk éppen ezért H. Ehrenzeller Studien zur Romanvorrede von Grimmelshausen bis Jean Paul című disszertációját, mely a magyar regényirodalom számára akkoriban legfőbb mintaképül szolgáló német regények előszavait vizsgálja.⁹ Eredményeit kamatoztattuk is dolgozatunkban, célkitűzése azonban /"Es ist selbstverständlich, dass uns die ‚Vorredenpoetik‘ hier nur als formale Erscheinung beschäftigen kann; das Inhaltliche jener Abhandlungen gehört in die Geschichte der Poetik."/¹⁰ számunkra csak részben kielégítő. Nem meglepő természetesen, hogy a német irodalom kutatója, az előszavak iránt elsősorban formai szempontból érdeklődik, mivel hazájában Huet francia regényelméletének korai fordítása,¹¹ majd Blanckenburg híres munkája¹² nyomán igen erőteljes és színvonalas, önálló regényelméleti irodalom ala-

kult ki. Nálunk azonban az első valódi regényelméleti gondolatokat tartalmazó tanulmányok csak az 1820-as, 30-as években születtek meg /gondolunk itt Almási Balogh Sámuel és Bajza munkáira¹³/, s így nem engedhetjük meg magunknak azt a luxust, hogy regényelőszavainkból ne próbáljunk elméleti nézeteket is rekonstruálni.

Dolgozatunk felépítése ilyen megfontolások alapján a következőképpen alakul. Első nagyobb fejezetünkben előszavaink formai változásaiból igyekszünk következtetéseket leszűrni, azután munkánk törzsfejezetében tartalmi kérdéseikkel foglalkozunk. Külön speciális szempontu kis fejezetben fogjuk vizsgálni a regénycimek átalakulását - arra a kérdésre keresve elsősorban választ, hogy a változásokból levonható következtetések összhangban állnak-e az előző két fejezetben tapasztaltakkal. Végül egy összefoglaló fejezetben tekintjük át munkánk eredményeit és hiányosságait, valamint a jövőbeni kutatások legfontosabbnak tűnő feladatait.⁺

⁺Szakmai segítségükért, utmutatásaikért e helyen is szeretnék köszönetet mondani Tarnai Andornak és Csetri Lajosnak, valamint Fried Istvánnak, aki Széchenyi Könyvtár-i kutatásaimat is nagymértékben megkönnyítette.

KÜLSŐ MEGKÖZELÍTÉS I.: DEDIKÁCIÓ,

AJÁNIÓ LEVÉL, ELŐLJÁRÓ BESZÉD

Bevezetőnk során mindvégig előszavakról beszéltünk, most azonban, a lényegi kérdések tárgyalásának megkezdése előtt elkerülhetetlenül pontosítanunk kell terminológiánkat. Az előszó kifejezés ugyanis korszakunk legnagyobb részében még ismeretlen volt; csak 1808-ban, Farkas Ferenc tolla nyomán bukkan fel először, "Elő-szo" alakban.¹ Korábban többnyire vagy a fejezetünk címében is olvasható "Elöljáró Beszéd"-et használták /nyilvánvalóan a német Vorrede tükörfordításaként/, vagy pedig különféle formában közvetlenül megszólították az olvasót: "Kegyes Olvasó!", "Jó-akaró Olvasó!", "Érdemes Olvasó!", "Erköltsi Tudományt szerető, figyelmes Olvasó!", "Az Olvasóhoz!", stb. De az Elöljáró Beszéden és az olvasó megszólításán kívül szörványosan előfordulnak egyéb formulák is, így például "Rövid Tudósítás", "Emlékeztetés", "Jelentés". Címválasztásukat íróink általában nem látták szükségesnek indokolni; egyedül Szacsvay, aki az "Ut mutató beszéd" kifejezést használja, magyarázza választását terjedelmes lábjegyzetben: "Ezzel a' szóval azért éltem; mert a beszédről azt nem lehet mondani, hogy elől-jár, azonban a könyvre igazít, hogy mi a' vége és haszna: valamint tehát az utast az ut-mutatással meg-tanítottuk hová mennyen, ugy a' Préfátzióban-is, mi a vége és haszna a' könyvnek. Vagy pedig - Könyvre vezető beszéd."²

Az előszó mai jelentése tehát a korabeli terminológiában az "Elöljáró Beszéddel" /maradjunk a továbbiakban e leggyakrab-

ban használt kifejezésnél/ azonosítható. Mi azonban már bevezetőnk során is összefoglaló névként használtuk, s a későbbiekben sem fogjuk jelentését más értelművé szűkíteni. Azaz amikor előszöról beszélünk, akkor mindazokat a szövegeket értjük alatta, amelyek a regény címlapja és cselekményének kezdete között foglalnak helyet. Ezeknek pedig csak egyike az Előljáró Beszéd - mellette legalább olyan fontos helyet foglal el a dedikáció és az Ajánló Levél.

E két utóbbi szorosan összetartozik. Közös jellemzőjük, hogy /legalábbis eredeti formájukban/ egy meghatározott személyhez, a könyv megjelenését pénzével lehetővé tévő mecénáshoz szóltak. Különbséget csak formailag fedezhetünk fel közöttük. Dedikáció alatt azt a többnyire egy /néha két-három/ oldalas, változatos tipográfiával szedett szöveget értjük, mely a mecénás nevét hozta nyilvánosságra, összes címével-rangjával együtt. Például: "Tekintetes nemes / Báyi PATAI JÓZSEF / Urnak, / Nemes Máramaros és Zemplén /Várnegyék' nagy érdemű Hites Ad- / sessorának; a' Pataki Reformatum / Collegium fáradhatatlan V. Cu- / ratorának; Kedves Házas - Társának, / Tekintetes Nemes / FÁJI BORBÁLA / Aszszonynak, / örökös tiszteletemre méltó Kegyes / Pátrónusomnak és Patróna Asz- / szonynak / alázatosan ajánlom."³ A dedikációt követő Ajánló Levélben viszont az író-fordító részletesen, a tőle telhető legszebb ékesszólással ecsetelte a mecénás dicsőségét, többnyire őseinek nagy tetteivel együtt általában, magának a könyvnek a kiadása körüli érdemeit pedig különösen. A XVI-XVII. században még sokan nyíltan bevallják, hogy a legnagyobb segítséget

a mecénás pénze jelentette, vagy jelentené⁴ /amennyiben az ajánlás nyomán reméltek segítséget kapni/, a XVIII. századi regények ajánlásában azonban erre már ritkán találunk példát. Éppen ellenkezőleg, igyekeznek a segítség mibenlétét elködösíteni, s általában azt a régi közhelyet hangoztatják, hogy a mecénás hire-neve növeli majd a könyv értékét, s kelendőbbé teszi az olvasók körében.⁵ Még a XIX. század elején is gyakran találkozunk ezzel a gondolattal; egyik utolsó, 1803-as megfogalmazása mintha egyenesen összefoglaló igénnyel született volna: "Régi bé-vett szokás, uj és nem minden belső érdem nélkül való könyveket előkelő személyek hatalmas pártfogása alatt világosságra bocsátani, mind azért, hogy ez által a' könyvnek betse nevelkedjék, mind pedig azért, hogy az olvasó közönségnek ez által a' könyv még inkább ajánltassék, egy szóval, hogy köz hasznuvá tétessen."⁶

Az Elöljáró Beszéd irányultsága viszont már egészen más. Szacs vay imént idézett mondataiból is világosan kiderül, hogy ez már nem egy emberhez, hanem a mindenkori ismeretlen olvasóhoz szólt, s nem a mecénásról, hanem magáról a könyvről, annak szerzőjéről, tartalmáról stb közölt lényegesnek tartott információkat. Funkciójából következik az is, hogy időbelileg később jelent meg, mint a dedikáció-Ajánló Levél kettős, hiszen léte csak akkor vált szükségessé, amikor már komoly olvasóközönséggel lehetett számolni.⁷ Eredetileg ugyanis a könyvek kizárólag egy-egy mecénás megrendelésére készültek; az fejlődési szint hívta életre a dedikációt és az ajánlást. A könyvkiadás nagyobb méretűvé, s főként üzletté válása idején azonban e ré-

gi formák lassan elavultak. A könyv értékéről ugyanis most már az olvasóközönséget kellett meggyőzni, s erre az Elöljáró Beszéd sokkal alkalmasabb lehetett.

Utóbbi megállapításaink azonban csak a fő mozgásirányt jelzik /azt is szinte megengedhetetlen leegyszerűsítéssel/; a következő oldalakon célunk éppen e folyamat részletesebb feltárása lesz.

+

H. Ehrenzeller bevezetőnkben említett munkájában az előszó fajtái közül csak az Elöljáró Beszéddel foglalkozik, s tárgyalási módszerét is ennek megfelelően alakította ki. Szisztémája így számunkra teljes egészében semmiképpen sem megfelelő, ám bizonyos elemeinek tekintetbevétele kiindulásul hasznosnak látszik. H. Ehrenzeller három dimenzióját különbözteti meg az előszavaknak: "Man wird sofort erkennen, dass es drei Hauptkräfte sind, die das Gesicht jeder Vorrede prägen, und wenn schematischen Darstellungen in solchen Dingen nicht immer etwas Gewaltsames anhaftete, liesse sich das Gegeneinander der Funktionen am besten durch ein Dreieck veranschaulichen, dessen Eckpunkte je durch Autor, Leser, und Werk besetzt sind."⁸ Ennek alapján három csoportba osztja az Elöljáró Beszédekben fölbukkanó információkat. Az első, legnagyobb csoportba tartoznak a magáról a műről szóló adatok: alapgondolatának magyarázata, rövid tartalomismertetése, esztétikai és/vagy morális igazolása, előzetes védelme a rosszindulatu bírálókkal, a nyomdászok önkényeskedéseivel szemben stb. A másodikba a közvetlenül az olvasóhoz intézett gondolatok találhatók: a könyv jóin-

dulatu fogadásának kívánsága, az olvasásához legkedvezőbb helyek és körülmények felsorolása, annak meghatározása, hogy elsősorban milyen rendü-rangu olvasóhoz szól stb. A harmadik csoportban pedig önmagáról beszél az író: életéről, foglalkozásáról, munkakörülményeiről stb.

Következő fejezetünkben ki fog tűnni, hogy nagyjában-egészében ugyanezek a toposzok alkotják hazai XVIII. századi regényfordításaink Elöljáró Beszédeit is; talán csak az esztétikai igazolás szorul feltűnően háttérbe a morális mögött. Ám ahhoz, hogy az Ajánló Levél - Elöljáró Beszéd viszonyának alakulását vizsgálhassuk /hiszen mostani fejezetünknek ez a célja/, Ehrenzeller hármass felosztását az övétől némiképpen eltérő módon kell értelmeznünk. Mégpedig úgy, hogy minden Elöljáró Beszédben a szerző szól a műről az olvasónak. Ehrenzeller is elismeri, hogy az ő értelmezése szerint is a műről szóló rész a legfontosabb s könnyen beláthatjuk, hogy a másik kettő is visszavezethető magára a műre - hiszen csak a műért magáért kell és érdemes a szerzőnek önmagáról és közönségéről beszélnie. Mindezzel természetesen nem Ehrenzeller elgondolásának helyességét kívánjuk vitatni, csupán abenne rejlő másik /s számunkra most fontosabb/ értelmezési lehetőséget bontottuk ki.

Az általunk értelmezett hármass irányultság ugyanis már alkalmasnak látszik az Ajánló Levél és az Elöljáró Beszéd jellemzőinek és időbeli alakulásának összevetésére. Első lépésként az Ajánló Levelek esetében a mindig ismeretlen olvasó elvont fogalma helyére konkrétan ismert mecénást helyettesíthetjük be. "A kezdődő könyvnyomtatás korában - írja Máté Károly - az olvasóközönség szempontjából, a közönség kedvéért semmi sem

történt. A szerző csak a maecenással törődött ... s jóformán egyedül a pártfogónak szólt a munka, akárcsak a kódexek korában."⁹ Ennek az állapotnak természetes velejárója, hogy a mecénás nemcsak címzettje, hanem elsődleges tárgya is az Ajánló Levélnek - ti. az nagyrészt róla szólt, így a mű helyére is a mecénást kell behelyettesítenünk. Hangsúlyoznunk kell azonban mindjárt, hogy a szerző mecénásról mecénásnak állapotot csak elméleti kiindulópontnak tekinthetjük. Tiszta formában ugyanis már a XVI-XVII. században is alig-alig valósult meg, regényfordításaink Ajánló Leveli között pedig mindössze két példát találunk rá: Gerő György és Egyházaskönyv-Boda Joseph munkáit¹⁰ - az előbbi közülük is, mint mindjárt látni fogjuk, bizonyos mértékben rendhagyónak minősíthető. A lényeges ugyanis épp az volt /s ez tehetette vonzóvá egy-egy könyv kiadásának fedezését a mecénás számára/ hogy személye, dicsősége szélesebb körben ismert lesz, s neve halhatatlanná válik; a mecénásnak szóló forma mögött tehát kezdettől fogva szélesebb közönségnek is szánt tartalom állt. Ezenkívül minden Ajánló Levélben helyet kapott kisebb-nagyobb mértékben maga a mű is - s a róla szóló információk már minden olvasó számára, a mecénás személyétől függetlenül, fontosak lehettek. Így az ajánlások tudatosan váltak lassan kettős funkciót hordozókká: formailag továbbra is csak a mecénáshoz/ról szóltak, de egyre inkább igyekeztek őket úgy megszerkeszteni, hogy bennük az ismeretlen olvasók minél több hasznos információt találjanak magáról a műről is.¹¹

Ez a folyamat világosan végigkísérhető XVIII. századi Ajánló Levelinkben. A jezsuita Taxonyi János 1740-es Ajánló

Levele formájában /s mint majd látni fogjuk, tartalmában is/ még a barokk tipikus jegyeit őrzi: patrónusa címerének egyes elemeit értelmezve az egész Biró-család dicsőséges jellemzőit foglalja össze. Történeteit ugyanakkor "tükrökül" ajánlja, "...a' mellyekben kiki az ő lelke ismeretének mind szépségét, mind rutságát világosan meg-láthattya..."¹² - s az általunk kiemelt szó már arra mutat, hogy nemcsak egyetlen személyre, hanem ismeretlen olvasókra is gondolt. Még egyértelműbben kitűnik azonban, hogy az olvasónak és a mecénásnak szóló információk különbségét milyen világosan érzékelték már a XVIII. század közepén is, ha Haller Telemakus-fordításának két kiadását hasonlítjuk össze.

Az első, 1755-ös kiadás¹³ Barkóczy Ferenc egri püspökhöz intézett dedikációval és Ajánló Levéllel kezdődik. Írója azt bizonygatja, hogy Haller fordítását Barkóczy mentette meg a pusztulástól az által, hogy sajtó alá rendeztette és kiadta. Nem tudhatjuk persze, hogy valóban így történt-e ez, vagy csak a már kiadásra előkészített könyv költségeit vállalta Barkóczy - a nyomdaszámlát azonban kétségtelenül ő fizette, s ezért kijártak neki a szokásos dicshimnuszok. Ám az író ugyanakkor magáról a műről is szeretett volna közérdeklődésre számot tartó dolgokat közölni; ezt azonban csak Barkóczy dicsőítésével összhangba hozva tehette. Nem könnyű feladatát végülis sikerrel oldotta meg. A bevezető rész után kijelenti: "...alig lehetett volna többre arányzó TELEMAKUSNAK diszesb és képesebb ki-nyomtatása, mint EXCELLENCZIÁDNAK neve alatt." Állítását pedig három pontba szedve indokolja részletesen. Indokait tömö-

ren a következőképpen foglalhatjuk össze: /1./ Nagy értékű ez a munka, mivel szerzője egy híres egyházi fejedelem - s "Ily-lyen nagy érdemű, ha nem fellyül muló PÜSPÖKNEK látom EXCEL-LENCZIÁDAT is országunkban." /2./ "NAGY e' könyv ... mivel a' fordítás ... nem akármelly tudós emberé, hanem egy nagy GRÓF URÉ...", s "Nem különben illy nagy, de sőt érdemesbb GRÓFF UR EXCZELLENCZIÁD-is országunkban." /3./ Barkóczyból pontosan olyan, sőt talán még jobb nevelő válhatna a királyi családban, amilyen vezető volt a bölcs Mentor Telemakus mellett.

Összehasonlitásokkal dolgozik tehát a szerző, s ez alkal-
mat ad arra, hogy elmondja a könyvről, annak szerzőjéről stb
az általa leglényegesebbnek gondoltakat, miközben bőségesen ki-
emelheti a mecénás érdemeit is. Nem kétséges persze, hogy a
kétféle információ közül melyiket tartották fontosabbnak és
időtállóbbnak: a könyv következő kiadásának¹⁴ /mely már nem
Barkóczy pénzén készült/ az Ajánló Levél helyett "Az Magyar
Haza Fő-, Közép-, és alacsony Rendeihez Elöl-Járó Intés" áll,
melyben magáról a könyvről, annak írójáról és fordítójáról
szóról-szóra ugyanazt olvashatjuk, amit az első kiadásban,
csupán a Barkóczról szóló részeket vágta ki az ujrafogalmazó.

+

Kétségtelen tehát, hogy a kettős irányulás XVIII. száza-
di regényeink Ajánló Leveleinek legfontosabb jellemzője. Ám
egyáltalán nem mindegy, hogy mű és mecénás milyen arányban
osztozik e néhány oldalon - s e szempontból ajánlás és aján-
lás között lényeges különbségeket fedezhetünk fel. A fejlő-
désnek gyakorlatilag négy fázisát különíthetjük el; ezekről

az alábbiakban kissé részletesebben fogunk beszélni.

1./ A példaként kiválasztott mű Haller Albert Usongja.¹⁵ Dedikációja Sándor Leopold "Ertz-Hertzeghez" szól. Az ajánló Levélben pedig a fordító T. Öri Fülep Gábor nemcsak végig közvetlenül neki beszél, hanem azt állítja, hogy a könyvet kifejezetten az ő számára fordította le. "Mídon én ... ezen Magyar Uzongot alázatosan ajánlani bátorkodom, semmi egyebet, nem tselekszem, hanem a' pallérozottabb Európának, azt a' jeles szokását követem, melly szerint a' Királyi Felséges Házakból származott Hertzeg-Fiaknak számokra, hogy velek, e' vagy ama Tudományt, avagy Nyelvet, annál inkább meg-kedveltethessék, azt a' Tudományt elő adó, vagy azon nyelven iratott -... könyveket készítenek..." - írja mindjárt ajánlásának elején. Részletesen kifejti ezután, hogy a magyar nyelvet hazánk fiainak legnagyobb örömére megtanulni szándékozó hercegnek hasznos és szórakoztató olvasmányt kíván nyújtani, s csak ezután tér rá két rövid bekezdésben magának a műnek, illetve saját fordításának jellemzésére.

2./ Az e csoportba tartozó Ajánló Levelek közös jellemzője, hogy valamennyi közvetlenül a mecénáshoz beszél, ám nyíltan hangoztatják, hogy a könyvet nemcsak nekik, hanem a szélesebb olvasóközönség, az egész nemzet épülésére fordították le. Természetesen e csoporton belül is különböző fokozatok léteznek. B. Josintzi Sándor még azt hangsúlyozza legerőteljesebben, hogy a könyvet patrónusa, Losontzi Bánffi Susanna parancsára fordította le, de aztán hozzáteszi, hogy munkáját szívesen végezte, mivel úgy érte, egész nemzetének használ vele.¹⁶

Barczafalvi már annak ürügyén, hogy méltó-e könyve a mecénásul választott személyekhez, a regény hasznosságáról elmélkedik. Annak a közhelynek az aprólékos körülírásából pedig, hogy a mecénás személye kelendőbbé teszi majd a könyvet, világosan kiderül, hogy fordítását a széles olvasóközönségnek szánja.¹⁷ Mándi Sámuel kiindulópontként szintén a "Római Mese" műfaja és a mecénás magas rangja közötti ellentmondáson töpreng, s a mecénás személyétől időnként teljesen elszakadva az egyik leg-tájékozottabb /később részletesen elemzendő/ regényelméleti gondolatmenetet adja, s a regény apológiája után levonja a következtetést: "...méltán lehetett ezekkel édes Nemzetemnek kedveskedni."¹⁸ Ugyancsak egész nemzetének szánja fordítását Sófalvi és Gelei József is, s az ő Ajánló Levelük legnagyobb részét szintén a mű foglalja el, a mecénás személyét egyértelműen második helyre szorítva vissza.¹⁹ Néhány ajánlásunkban a műről és a mecénásról/hoz szóló részek egészen elválnak. S hogy ez már szinte létformájában fenyegette az Ajánló Levelet eredeti funkciójának teljesítésében ti. a mecénás megnyerésében/ akadályozta, az világosan kitűnik Harsányi Sámuel szavaiból, aki ajánlásának végén szükségesnek látja leszögezni: "Talán, sokaknak ítélete szerint, többre kellenék ezen Ajánló-levelelben ki-terjednem: de minthogy törvény gyanánt tettem fel, egyedül csak Hertzegséged nemes tulajdonságaihoz alkalmaztatni irását, nem akarom fogadáom szentségét meg-szegni..."²⁰

3./ Ám korántsem volt valamennyi fordító ennyire óvatos. Mi sem mutatja jobban az Ajánló Levél funkciójának szinte teljes átalakulását, mint az, hogy néhány helyen nyíltan megszó-

litjára a mecénás mellett az olvasót is. "Nagyságos Uram!" - kezdi ajánlását Peretsényi Nagy László, hogy aztán címzettjéről elfeledkezve máris műve fontosságának magyarázatába fogjon. Kifejti, hogy őseink dicső tetteiről mindeddig alig olvashattunk magyar nyelven, eredeti műveket pedig végképp nem; regényével ezt a hiányt szeretné pótolni. Aztán nyíltan az olvasóközönséghez fordul: "Miképpen tellyesítettem én hivatásomat, 's erre lett kedvemet, a' Bölts Olvasó! Kérem szeretettel!" ítélje meg - írja. Később pedig egymás mellett bukkan fel az olvasó és a mecénás /"Vegye jó néven ezen Szándékomat édes Hazám! vezérelje önkénti Szívűségével Nagyságod! ezen Eredeti könyvetskémet..."/, s a címzettet megillető szokásos dicséreteket csak a befejező sorokban találjuk meg.²¹

4./ Említettük már, hogy dedikáció és ajánlás eredeti formájukban szorosan összetartoznak, s az Ajánló Levél imént bemutatott három változatának is valóban közös jellemzője volt, hogy előttük elmaradhatatlanul ott állt a dedikáció. A mostani, negyedik csoportba sorolt ajánlások előtt azonban hiába keresük, s ez már első pillantásra jelzi, hogy itt valami fontos változás történt. Ennek lényegére már az ajánlások címeit olvasva rájöhethünk: "N. Erdély Országának. Kedves Hazám!" - írja Báróczi az Erkölcsei Mesék elején,²² Nalácz József pedig "A nagy erdélyországi szép nemhez"²³ megszólítást alkalmazza. Nem egyetlen emberhez, hanem egy nagyobb embercsoporthoz szólnak tehát, s ezzel az ajánlás el is veszti eredeti funkcióját. A megszólítás ugyanis kétségteljesen közvetlen anyagi érdek nélkül való. A "közvetlen" szót azonban nyomatékosan hangsúlyoznunk kell; a látszólagos érdeknélküliség mögött ugyanis a korábbi-

aknál jóval bonyolultabb érdekviszonyok állnak. Az egyszemélyhez szóló ajánlások elmaradása kétségtelenül az olvasóközönség szerepének erősödésére utal. A könyv kezd lassan áruvá válni - s az árunak reklámra van szüksége. Bizonyos szempontból /mint ezt a következő fejezetben látni fogjuk/ az Elöljáró Beszéd is értelmezhető reklámként. Ám néhány szerző bizonyosan úgy gondolta, s talán nem is alaptalanul, hogy a közönség kegyeit könnyebb megnyerni a személyesebb hangú ajánlás formájú Elöljáró Beszéddel. /A továbbiakban így fogjuk nevezni az Ajánló Levelék e típusát./ Báróczi imént említett munkájának elején ugyanolyan dicshimnuszokat zeng, szülőföldje iránti szeretetének kinyilvánítása mellett, mintha egyetlen személyhez szólna; nála tehát a régi fogások közvetlen átültetését figyelhetjük meg. Kis János Flóra... című almanachjának ajánlása viszont éppen ezeket a toposzokat veti el; a személyes jelleget csupán a "Barátomhoz!" megszólítás biztosítja.²⁴ A puszta reklámfogáson túl modernebb jelenségre vall Gyermekek' és Ifjak' Bibliothékája... című könyvének "A' nemesebb érzésű Magyar Anyákhoz Ajánló Levél" fejléccet viselő bevezetése.²⁵ Nem véletlenül szólítja meg ugyanis az anyákat; könyve a gyermekek neveléséhez szeretne segítséget nyújtani. A különböző csoportoknak szóló ajánlások mögött tehát a különböző igények szerint differenciálódó irodalmi termelést is észre kell vennünk.

*

A négy csoportba sorolt Ajánló Levelék vizsgálata során világosan kitűnt, hogy az olvasóközönség szerepe hogyan lesz egyre jelentősebb és meghatározóbb. Azonnal hangsúlyoznunk kell azonban, hogy e lépcsőfokok időbelileg nem válnak el éle-

sen egymástól, s csupán a fejlődés elméleti menetét, azaz bizonyos távlatból szemlélt meghatározó irányát jelzik. A régi formák ugyanis, mint mindenütt, itt is túléltek az újak keletkezését, s valójában hosszan tartó egymás mellett élésről, a régebbi típusu lassu lekopásáról kell beszélnünk. A negyedik típus áll például legközelebbi rokonságban az Elöljáró Beszéddel; amint szerzőjük nem egy népcsoportot, hanem az egész nemzetet, azaz a teljes olvasóközönséget szólítja meg, máris Elöljáró Beszéddé válik. Az átmenet legtisztább formában Kép Geyza László bevezetésének címéből tűnik elő: "A' Magyar Authornak az Haza-fiakhoz Ajánló Levele";²⁷ ő félreérthetetlenül az egész nemzetet szólítja meg, mégis az Ajánló Levél kifejezést használja. Formálisan gondolkodva ennek alapján talán a negyedik típust tekinthetnénk az Elöljáró Beszéd közvetlen elődjének, s elméletileg valóban igazunk is lenne. Történetileg nézve azonban meg kell állapítanunk, hogy az Elöljáró Beszéd az ajánlások valamennyi formája mellett párhuzamosan létezett a XVIII. század első felétől kezdve, s felbukkanása már a legkorábbi időkben sem tekinthető kivételesnek. Ugy tűnik, dolgozatunk e pontján mindenképpen szükséges pontos képet adnunk az egyes előszótipusok kronológiai elhelyezkedéséről, s egymáshoz való viszonyuk alakulásáról. Ezt a célt kívánja szolgálni alábbi táblázatunk, mely a FÜGGELÉKBEN közölt pontos címekkel kiegészítve arról is tájékoztat egyben, hogy milyen forrásanyagot használtunk fel egész dolgozatunk gondolatmenetének kialakításakor.

Sorszám	Évszám	Dedikáció	Ajánló Levél	Elöljáró Beszéd	Ajánlás formája Elöljáró Beszéd
1	1740	+	+	-	-
2	1755	+	+	-	-
3	1760	-	-	+	-
4	1761	-	-	-	-
5	1762	-	-	+	-
6	1768	+	+	+	+
7	1770	-	-	+	-
8	1772	-	-	+	-
9	1772	-	-	+	-
10	1773	-	-	+	-
11	1774	-	-	+	-
12	"	+	+	+	-
13	"	-	-	+	-
14	"	-	-	-	-
15	1775	+	+	+	-
16	"	-	-	-	+
17	"	+	+	+	-
18	"	-	-	+	-
19	1776	+	+	+	-
20	"	-	-	+	-
21	"	-	-	+	-
22	1777	-	-	+	-
23	"	+	+	-	-
24	1778	-	-	-	-
25	"	-	-	+	-
26	"	-	-	+	-
27	1779	-	-	+	-
28	1781	+	+	+	-
29	"	-	-	-	-
30	"	+	+	-	-
31	1782	-	-	-	-
32	"	-	-	+	-
33	1783	-	-	+	-
34	"	-	-	+	-

Sorszám	Évszám	Dedikáció	Ajánló Levél	Előljáró Beszéd	Ajánlás formája Előljáró Beszéd
35	1783	+	+	+	-
36	"	-	-	+	-
37	1784	+	+	+	-
38	1785	-	-	+	-
39	"	-	-	+	-
40	1786	-	-	+	-
41	"	+	+	-	-
42	1787	-	-	+	-
43	"	+	+	+	-
44	"	+	+	+	-
45	"	+	+	-	-
46	"				
47	1788	-	-	-	-
48	"	+	+	-	-
49	"	-	-	-	-
50	"	-	-	+	-
51	"	-	-	+	-
52	1789	+	+	-	-
53	"	+	+	+	-
54	"	+	+	-	-
55	"	+	-	+	-
56	"	-	-	-	-
57	"	+	+	+	-
58	1790	+	-	+	-
59	"	+	+	+	-
60	"	-	-	-	-
61	"	-	-	+	-
62	"				
63	"	-	-	-	-
64	1791	+	+	+	-
65	"	-	-	-	-
66	1792	-	-	-	-
67	"	+	+	+	-
68	"	-	-	+	-

Sorszám	Évszám	Dedikáció	Ajánló Levél	Előljáró Beszéd	Ajánlás formája Előljáró Beszéd	
69	1792-93	-	-	-	-	-
70	1793	-	-	-	-	-
71	"	-	-	+	-	-
72	"	+	+	-	-	-
73	"	-	-	+	-	-
74	"	-	-	+	-	-
75	1793-94	+	+	+	-	-
76	1794	-	-	+	-	-
77	"	+	-	-	-	-
78	"	+	+	+	-	-
79	"	-	-	+	-	-
80	"	+	+	-	-	-
81	"	-	-	+	-	-
82	"	-	-	+	-	-
83	"	-	-	+	-	-
84	1796	-	-	-	-	-
85	"	-	-	+	-	-
86	1797	+	+	-	-	-
87	"	-	-	+	-	-
88	"	-	-	+	-	-
89	"	-	-	+	-	-
90	1789	+	+	-	-	-
91	"	-	-	-	-	-
92	"	-	+	-	-	-
93	"	+	-	-	-	-
94	1799	-	-	-	-	-
95	1800	-	-	-	-	-
96	"	-	+	-	-	-
97	1801	+	-	-	-	-
98	"	-	-	-	-	-
99	"	-	-	-	+	-
100	"	-	-	-	-	-
101	1802	-	-	-	-	-
102	"	-	-	-	-	-

Sorszám	Évszám	Dedikáció	Ajánló Levél	Előljáró Beszéd	Ajánlás formája Előljáró Beszéd
103	1802	-	-	-	-
104	"	-	-	-	-
105	1803	-	-	-	-
106	"	+	+	+	-
107	"	-	-	+	-
108	"	-	+	-	-
109	"	-	-	-	-
110	"	-	-	-	-
111	"	-	-	-	-
112	"	-	-	-	-
113	"	-	-	+	-
114	"	-	-	+	-
115	1804	-	+	+	-
116	"	-	-	-	-
117	"	-	-	+	-
118	"	+	+	-	-
119	"	-	-	-	-
120	"	-	-	+	-
121	1805	-	-	-	-
122	"	-	-	+	-
123	"	-	-	-	-
124	"	-	-	+	-
125	"	-	-	+	-
126	"	-	-	-	-
127	"	-	-	-	-
128	"	-	-	-	-
129	1806	-	-	-	+
130	"	-	-	+	-
131	"	-	-	-	-
132	"	-	-	-	-
133	"	-	-	-	-
134	1807	-	-	+	-
135	"	-	+	+	-
136	"	-	-	-	-

Sorszám	Évszám	Dedikáció	Ajánló Levél	Előljáró Beszéd	Ajánlás formája Előljáró Beszéd	
137	1807	+	+	+	-	
138	"	-	-	+	-	
139	"	-	-	-	-	
140	"	-	-	-	-	
141	"					
142	"	-	-	-	-	
143	"	-	-	+	-	
144	"	-	-	+	-	
145	"	-	-	-	-	
146	"	-	-	-	-	
147	"	-	-	+	-	
148	"	+	-	+	-	
149	"	+	-	-	-	
150	"	-	-	+	-	
151	"	-	-	-	-	
152	"	-	-	-	-	
153	"	+	-	+	-	
154	"	-	-	-	-	
155	1810	-	-	+	+	
156	"	-	-	-	+	

Táblázatunkból mindenekelőtt az tűnhet szemünkbe, hogy az Előljáró Beszéd szerepe már a XVIII. század elejétől kezdve /vizsgált anyagunkban legalábbis/ domináló volt. De világosan látszik az is, hogy meglete nem zárta ki automatikusan a dedikációt és Ajánló Levelet; sokszor találkozunk ugyanazon könyv elején mindhárommal. Ennek tudatában nem jogtalanul gondolhatnánk arra, hogy ahol egyszerre van jelen az Ajánló Levél és az Előljáró Beszéd, ott az előbbi visszakapja eredeti, csupán a mecénáshoz/ról szóló formáját, - hiszen mögötte ugyanis ott állnak az egyértelműen az olvasók izlése szerint készült

oldalak. Valóban találunk is példát a szinte pedáns funkciómegosztásra: Gerő György korai, 1768-as regényfordításának előszavát.²⁷ A Hallerkői Haller Sámuelnek szóló dedikáció után mindjárt Ajánló Levele első mondataiban felállítja alaptételét: Haller nagysága a könyv hőiséével vetekszik /"Együtt három tulajdonsággal; Fő Nemesi vérséggel, Vitézi Erősséggel, Isteni buzgósággal találom a' Keresztény Herkulest. Mindezek Exczellentiádban szépen égő, el terjedő világgal fénylenek."/, s aztán ezt variálja tovább. A szabályos Ajánló Levelet ajánlás formájú Elöljáró Beszéd követi a "keresztény magyar főrendekhez", s végül megtaláljuk az "Intés a' Kegyes Olvasóhoz" című szabályos, a könyvről mindenkinek szóló Elöljáró Beszédet is.

A funkciók ilyen éles megosztása azonban sehol máshol nem fordul elő, így Gerő munkáját kivételnek kell tekintenünk. /Helyzete egyébként más szempontból is kivételes: táblázatunkból kitűnik, hogy a viszonylag ritkán felbukkanó ajánlás formájú Elöljáró Beszéd csak ebben a könyvben áll a másik három előszó-típus társaságában; máshol mindig társtalanul találjuk./ A közönség szerepének megerősödését a XVIII. században tehát nemcsak az Ajánló Levél átalakulása, illetve az Elöljáró Beszéd dominálóvá válása jelzi, hanem az is, hogy az ajánlásból még akkor sem szorulhatott ki az olvasó szempontja, amikor mellette ott állt már a kifejezetten az ő igényei szerint készült előszó-típus is. S ezen a tényen mit sem változtat az, hogy az Elöljáró Beszéd társaságában található ajánlásokban a mecénás, mint az önmagukban álló Ajánló Levelek esetében.

Táblázatunk természetesen lehetőséget ad további követ-

keztetések levonására is; így alaposabb tanulmányozása során nemcsak a Gerő-regény előszavának "szabálytalanságát" vehetjük észre, hanem az egymást /mint erről már volt szó/ többnyire kölcsönösen kiegészítő ajánlás és dedikáció időnkénti különválását is. E kivételeket fogjuk a továbbiakban kissé részletesebben megvizsgálni. Ily módon ugyanis /bocsássunk ennyit előre végeredményeinkből/ az eddig leírt általánosan jellemző folyamaton kívül fölfedezhetünk annak kétségtelenül alárendelt, ám korántsem jelentéktelen mozgásirányokat is.

+

Eddigi fejtegetéseinkből az tűnhetett ki, hogy a dedikáció és az Ajánló Levél mögött mindig közvetlen anyagi érdek állt: a szerző mecénását vagy a kapott, vagy a remélt anyagi támogatás miatt dicsérte. Egyedül az ajánlás formájú Elöljáró Beszéd esetében találoztunk bonyolultabb képlettel. A kivételként most megjelölt néhány dedikációt és ajánlást vizsgálva mindenekelőtt ezt a képet kell kissé tovább árnyalnunk; döntő többségük ugyanis egyértelműen arról tanuskodik, hogy létrejöttét nem a közvetlen anyagi haszon motiválta, sőt néhányban az ajánlás formájú Elöljáró Beszédből ismert közvetett érdeket sem fedezhetjük fel.

Kiemelt Ajánló Levelünk többsége őrzi az egyetlen személyhez szólás örökségét, s ez formailag közvetlenül a hagyományos ajánlásokhoz kapcsolja őket. Annál jelentősebb viszont a tartalmi különbség: az aposztrofált személy ugyanis már nem a mecénás, hanem a szeretett jóbarát, rokon, vagy szeretve tisztelt példakép. Báróczi 1775-ben megjelent Marmontel-fordí-

tásának ajánlása a "Kapitány Bartsainak" címet viseli.²⁸

"Tudod hogy leg jobb ízű falataink is akkor édesebbek, midőn azokat kedveseinkkel megoszthattuk. Nékem édeseb nintsen, mintha Nemzetemnek szolgálhatok 's Hazámnak, sem nálladnál kedvesebb barátom: részeltetlek azért ezen gyönyörűségemben, 's azt akarom, hogy a te neved alatt jöjjenek ki ezen levelek, mellyek ugyan azon mértékben formállyák a' szívet, a' millyenben az olvasót gyönyörködtetik, és a' mellyeket magunkis németben gyönyörűségtől el ragadtatva olvastunk edgyütt." - írja ajánlásának mindjárt első bekezdésében, s szavaiból világosan kiderül, hogy sorait legbelső, szubjektív érzései ihlették. Tudatosan szembefordul aztán a régi közhelyekkel is. Kifejti, hogy Barcsay őseinek dicséretét, nemesi származását csak valami "hizelkedő" tartaná fontosnak emlegetni, "...meg nem gondolván, hogy nagy házokbanis tanáltatnak sok alatszonyok, 's elég semmire való árulók bitangolnak fényes királyi hivatalokat." Ő viszont személyes tulajdonságaiért szereti barátját; mint írja: "...a természetnek mivét, elmédnek erejét, szívednek tulajdonságait s' személyed érdemeit tisztelem te benned." E gondolatmenetben persze nem nehéz fölfedezni a vera nobilitas nem éppen ujkeletű közhelyét²⁹ - ám ez a közhely az ajánlások kontextusában rendkívül üdítően hat. - Kazinczy 1793-ban volt tanárának ajánlja Wieland-fordítását /"Filoz. Prof. Szentgyörgyi István Urnak Sáros-Patakon"/, s a haszonnak nem férhet árnyéka az ő szándékához sem: részben háláját és tiszteletét kívánta kifejezni, részben régi vitájukat ily módon folytatni.³⁰ Ivánkay Vitéz Imre pedig, aki négy évvel előbb éppen Kazinczy-

nak kívánja ajánlani fordítását, így indokolja szándékát: "Semminek sem köszönheti e zsenge munkám annyira lételét, mint a' Tekintetes Ur Példájának", s bevallja azt is, hogy a Gessner-fordítás volt rá ilyen nagy hatással.³¹ A "Kazintzy Ferentzhez" címet viseli az ifju Fáy András első nyomtatásban megjelent munkájának ajánlása is, "Mert hogy anyai nyelvembe bele szerettem, hogy indulataimat rajta nemesithettem, 's hogy végre rajta irtam - azt tsak a Szép Magyar Kazintzynak köszönhetem." S ami még érdekesebb, fontosnak tartja azt is nyomatékosan leszögezni: nem azért irta e néhány sort, "hogy vele, mint paláttal" takarja el munkájának "tsekélységét" - azaz tudatosan elveti a régi közhelyet.³²

A most ismertetett ajánlásoknak azt egy személyhez szólason kívül közös tulajdonsága volt az is, hogy nemhogy az anyagi, de még a közvetett érdeket sem fedezhettünk fel bennük. Bizonyos szempontból körükbe tartoznak, bizonyos szempontból külön csoportba kíváncsoznak Dugonics Ajánló Levelei. Egyetlen személynek, s kétségkívül közvetlen anyagi érdek nélkül készültek ugyanis ezek - de mögöttük világosan kivehető nagyközönség igényeire figyelő, tudatos reklámcélzat is. Akár a Szerecsenek, akár a Jólánka, akár a Római történetek bevezetését nézzük,³³ mindegyik nyiltan hangoztatja, hogy olvasni nem tudó kis gyermekek a címzettjei. "Írá'm ezt Pesten 1803-dik esztendőben Augustusnak tizedik napján, midő'n életednek Negyedik esztendejét kezded." - olvashatjuk a Jólánka ajánlásának végén. Előtte pedig kifejti, hogy "... ezen ... könyvemet ... Csupán a' te részedre szerzettem..." Furcsának tűnő eljárását azzal indokolja,

hogy szeretné, ha "... /holtom után-is/legyön valamid, mellynek látásával és olvasásával rólam meg emléközzél." Hasonló gondolatmenettel találkozunk a másik két említett mű bevezetésében is. Ám azt hiszem, nem jogtalanul gyanakodhatunk arra, hogy meglepő ajánlásával mégis inkább az olvasóközönség figyelmét igyekezett fölkelteni - azéttá közönségét, amely valószínűleg már akkor is szeretett bepillantani az író magánéletébe. Írója szubjektív érzelmeinek tudatos-célzatos feltárásáról egyébként a Jólánka bevezetésének még egy mondata tanuskodik: "Valamint Etelkát édes anyádnak kedviért irtam; ugy annak leányát Jólánkát te-éretted szerzettem..." Nyilvánvaló, hogy az Etelkára való hivatkozással első nagysikerű regénye mellé akarja állítani, s ezáltal kelendőbbé tenni új művét.

Az ajánlás formájú Elöljáró Beszédék problematikáját voltaképpen tárgyalhatnánk itt is, hiszen előttük sem találunk dedikációt. Egyéb jellemzőre gondolva azonban többségüket jobbnak láttuk az előbb vázolt fejlődési sorba illeszteni. Közülük egy, Kazinczy Bácsmegyeyjének "A' Báróczy tisztelőinek" című ajánlása azonban mindenképpen ide, a kivételek közé kívánczik.³⁴ Nem a benne olvasható szokásos közhelyek miatt persze, amilyen a Báróczi iránt érzett tiszteletének kifejezése, s annak bevallása, hogy az ő példája serkentette írásra, hanem a már idézett cím kedvéért - mely csak formailag sorolható az ajánlás formájú Elöljáró Beszédékhez, célzata egészen más. Azok ugyanis egy viszonylag széles csoportot szólítottak meg, s érezhető belőlük, hogy náluk a lehatárolás csak formális, s valójában a valamilyen külső szempont szerint /társadalmi ál-

lás, földrajzi elhelyezkedés stb./ meghatározott embertömeg megszólításával minél több olvasót szeretnének toborozni maguknak azok műveltségi szintjére való tekintet nélkül. Kazinczy viszont valóban csak a már egy bizonyos típusu irodalmat értő és kedvelő olvasók érdeklődésére számít. Nála tehát a korlátozás lényegi, s ez a XVIII. században, amikor egyrészt valóban harcolni kellett minden olvasóért, másrészt a szépirodalom csak a "tudományok előkészítője" szerepben nyerhetett polgárjogot /erről bőszégesen lesz szó következő fejezetünkben/ szokatlanul modernnek hat. Annak nyilván öntudatlan megsejtéséről tanuskodik ugyanis, hogy nem minden mű szól minden olvasóhoz, hogy az olvasóközönség nem egyszéges elvont tömeg, amelyet a felvilágosodás hite szerint el lehet vezetni az igazi tudományokhoz, hanem különböző érdeklődésű, s ennek megfelelően különböző olvasmányokra vágyó egyének halmaza.

Báróczi neve még egyszer tűnik fel Kazinczy prózafordításainak elején. "Báróczynak, példányomnak, mesteremnek, pályaággyanánt" - olvashatjuk a Fordított egyveleg írásainak /1808/ első kötetében.³⁶ A különbség azonban nemcsak az az imént említett szemben, hogy itt Kazinczy magát Báróczit szólítja meg, Ennél sokkal fontosabb az, hogy a megszólítást nem követi Ajánló Levél - tehát pusztá dedikációról van szó. A mai állapot felé való fejlődés útját jelzi ez a változás: a közvetlen, látható érdekel nélküli tiszteletadást, vagy baráti gesztust /ellentétben a mecénásnak szólóval/ fölösleges lenne hosszaban körülírni. De felfigyelhetünk ezen kívül egy általánosabb izléstörténeti változásra is ennek kapcsán. Arra, hogy az évszázadok

óta használt és elhasználódott, többnyire semmitmondó ajánlásokat már aligha kedvelte a modern olvasó. Számára, ellentétben a XVI.-XVII. századdal, amikor a könyv értékét még valóban komolyan befolyásolta a mecénás személye, már maga a mű volt fontos. Az írók ehhez az új igényhez alkalmazkodtak, s az Ajánló Levelek lassan a dedikációkba huzódtak vissza.

Ajánló Levél és dedikáció közötti átmenetet jelzik azok a dedikációk, amelyek a régi ajánlások terjengősségéhez képest már tömören, de még nem két-három szóban fejezték ki írójuk érzelmeit. Ilyen Kazinczyé A vak lantos című, 1794-ben megjelent fordítása előtt: "A' Barátság' kezeiből a' rétvirágkoszoru is kedves. - RÁJNIS, kinek fűrtjeit rég'olta Virgil' sirján nevededett borostyángallyak övedzik, vedd ezt Barátodtól, 's szeresd!".³⁶ S alapvetően ebbe az átmeneti típusba tartozik Farkas Ferenc dedikációja is "Azoknak, akik a' nyughatatlanító veszedelmes Késértet-félelmen fel akarnak adni. Jó szivből az Író."³⁷ Ez utóbbi azonban nem egy személyhez, hanem bizonyos megszorítással kiválasztott embercsoporthoz szól, s ez további következtetésekhez vezet bennünket. Ahhoz mindenekelőtt, hogy a dedikációba nemcsak a mindenféle látható érdek nélküli, hanem a reklámcélzattal készült Ajánló Levél elemeit is fölfedezhetjük. Kétségtől ilyen az első hazai regénytár, a kassai Rózsa Szin Gyűjtemény egyik kötete előtt álló dedikáció is: "A' kegyes Szép Nemnek lévén ez a' gyűjtemény szentelve, hogy a' jelenlévő különös, és Aszszonyi kezek által irt történettel szolgálhat, szerentségének tartja A' Kiadó."³⁸ Sőt ugyane gyűjtemény két, grófnőknek szóló dedikációja lát-

tán talán még közvetlen anyagi támogatásra is gyanakodhatunk, de az ajánlott nevének fénye kelendőbbé teszi a könyvet - köz- hely visszatérésére mindenképpen.³⁹ Nem kétséges az sem, hogy András Sámuel is olvasói hazafias érzelmeire számítva dedikál- ta anekdotái első kötetét "Magyar Nemzetemnek!", s ugyanezt a reklámcélzatot fedezhetjük fel a csupán nőkről szóló törté- neteket egybegyűjtő második kötet "A Magyar Aszszonyokhoz!" címzett dedikációjában.⁴⁰

Mindent összevetve: a táblázatunkból rendhagyó esetekként kiemelt dedikációkban és Ajánló Levelekben a mai néhány sza- vas, tömör ajánlások őseit fedezhetjük fel. Ha tehát abból a fejezetünk első felében jellemzett tendenciából, hogy a dedi- káció és Ajánló Levél fokozatosan, de egyértelműen háttérbe szorul az Elöljáró Beszéd mögött, az előbbieket teljes kihalásá- ra következtetnénk, mindenképpen tévednénk. Csupán régi, ter- jengős formájukat /s ezzel együtt többnyire korábbi funkcióju- kat/ vesztítették el, s alakultak át néhány szavassá - megint- csak a közönség izlésváltozásának kétségtelen jeleként.

S még valamit, a problémakör lezárásául. Feltűnő /ám vol- taképpen nem meglepő/, hogy a leginkább előremutató formák ak- kori irodalmunk más szempontból is uttörőként számon tartott képviselőinek tolla nyomán születtek. Báróczi és Kazinczy ne- vét kellett legtöbbször emlegetnünk, s nyilván nem véletlen az sem, hogy a reformkor jövőendő híres regényírója, Fáy András is éppen e csoportban követelt magának helyet.

Mindeddig elsősorban a dedikációk és Ajánló Levelek formájának változásából igyekeztünk levonni következtetéseinket. Módszerünket az indokolhatja, hogy a tartalmi kérdésekkel /az Elöljáró Beszédékével együtt/ a következő fejezetben kívánunk részletesen foglalkozni. Az Ajánló Levelek belső változásai közül egynek a tárgyalása mégis mindenképpen ide kívánczik. Rá vonatkozó következtetéseinket három Ajánló Levélből /Könyi, Aranka és Gorove László munkáiból/ kívánjuk levonni.⁴¹ Közös jellemzője mindegyiknek, hogy a régi szokásoknak megfelelően dicsérik ugyan a címzettet, ám a dicséretet indokál már nem, vagy nem csak nemesi családfáját, őseinek dicső tetteit sorolják fel.

Aranka 1791-es ajánlásában az tűnik fel, hogy nem könyörög, illetve hálálkodik /ellentétben az Ajánló Levelek többségével/ ajánlásának elfogadásáért. Éppen ellenkezőleg, azt fejti ki, hogy az ajánlás a címzettnek jelent megtiszteltetést, amelyet a tudományok becsülésével és támogatásával érdemelt ki. "A'ki a' tudományokat betsüli: illő, hogy azoktól viszont megtiszteltessék." - írja mindjárt első mondatában. Tudatosan szembeszáll aztán az ajánlás elfogadásáért való könyörgés szokásával: "Olyan időt kezdetünk az irgalmas Egek' kegyelméből élni; mellyben közönségesen a' tisztességes tudományokat esmérni és szeretni tudni, Nemes Hazánkban nem utolsó dicséretnek tartatik: szégyenleném azért Nagyságodnak azon könyörögni, hogy midőn Uri Nevének dicséreteit abban a részben terjeszteni akarom, azt meg-engedni méltóztassék." Azért könyörög inkább, írja, hogy címzettje patrónusi tevékenységét to-

vábbra is hasonló bőkezűséggel folytassa. Kónyi művei is hasonló szemléletről tanuskodik, ha nem is fejti ki azt ilyen részletesen. Ám az azért világosan kiderül soraiból, hogy mecénásának dicsőségét azért kívánja zengeni, mert segítsége nem csak neki, személy szerint az írónak szólt, hanem "...nemes hazánkat ékesítő érdemes könyveink szaporításokra tzelez."

Gorove László viszont, igaz, már az 1850-es évek második felében, talán még Arankánál is egyértelműbben fogalmaz: "Kevélykedem pedig azzal, hogy ezen munkának ajánlása által a' virágzó Magyar világgal bővebben meg-üsmértetek egy Méltóságot, a'ki haza nyelvünket betsülli, és annak előmenetelén örvendez. Lehetetlen tehát, hogy a'haza Nagyságod iránt hálaadatossággal ne viseltessen."

A kiválasztott példák alapján szinte alapvetőnek nevezhető szemléleti változást figyelhettünk meg tehát. Az írók már nem érzik úgy, hogy a mecénások elsősorban személy szerint nekik tesznek szivességet könyvük kiadásával. Tudatában vannak küldetésük fontosságának, hitük szerint az egész nemzetet szolgálják, s természetesnek tartják, hogy munkájukat minden becsületes hazafinak támogatnia kell.

+

Térjünk vissza ismét táblázatunkhoz, mely az eddig tárgyaltakon kívül még egy problémakörre hívja föl a figyelmet. Mégpedig arra, hogy regényeink között már a legkorábbi időkben is volt néhány, amelyek előtt az előszó valamennyi fajtajá hiányzott, s ezek száma a XVIII. század utolsó évtizedei-

től kezdve egyre feltűnőbben emelkedett; bevezetőnkben említettük már, hogy az első hazai regénytárak köteteinek tulnyomó többsége is az író-fordító előzetes elmélkedése nélkül került az olvasók kezébe. S mivel e regénysorozatok kiadói már közismerten modern értelemben businessmanok voltak /akik a közönség minden apró rezdülésére figyeltek, hiszen csak így maradhattak fönn/, minden okunk megvan arra, hogy az Elöljáró Beszédnek lassu dominálóvá válása, s az ajánlások többlépcsős átalakulása mellett az előszó valamennyi fajtájának eltűnésében is a XVIII. század végi - XIX. század eleji izlésváltásnak egy újabb fokozatát lássuk. Feladatunk is magától értetődően az lenne, hogy összefüggését az olvasóközönség igényeinek, az irodalmi termelés strukturájának átalakulásával megkeressük. Ez a vizsgálódás azonban elkerülhetetlenül tartalmi kérdésekhez vezetne bennünket, melyek megválaszolásához nem biztosítanak megfelelő alapot azok a következtetések, amelyeket a dedikációk és Ajánló Levelek változásaiból eddig leszűrhattunk. Függőben kell tehát hagynunk eltűnésük problematikáját, s rá kell térnünk az előszavak belső vizsgálatára, hogy aztán az így adódó tanulságok tudatában térhessünk vissza ismét hiányuk összefüggéseinek megvilágításához.

BELSŐ MEGKÖZELÍTÉS: A REGÉNY HELYE

A KOR IRODALOMFELFOGÁSÁBAN

E fejezetben mindenekelőtt arra a kérdésre szeretnénk választ találni, hogy milyen helyet foglal el a regény a XVIII. század második fele - XIX. század első évtizede irodalomról vallott felfogásában, illetve megjelenése és divatossá válása hogyan függ össze magának az irodalomfogalomnak /közvetve az olvasóközönség izlése által determinált/ átalakulásával. Az irodalom fogalmáról vallott korabeli elképzelést először, ám lényegében máig sem meghaladott módon Horváth János igyekezett meghatározni; magától értetődik tehát, hogy munkánkat az ő fejtegetéseitől kell indítanunk.

Horváth János kutatásai szerint a XVIII. század "historia litterariáinak" szerzői /Cwittinger, Bod Péter, Wallaszky, Horányi stb./ a magyar irodalom fogalmát igen tágan értelmezték. Gyakorlatilag mindazt beleértették, ami magyar földön született; ugyanakkor az irodalom fogalmát a tudományokéval azonosították, s innen érthető, hogy ebbe a tág körbe éppen a mai értelemben vett szépirodalom fért be legkevésbé. "...az irodalom akkori fogalma tulnyomólag oktató jellegű, akár latin, akár magyar nyelven írott művek foglalatát jelenti: aminthogy maga az anyag is, mely eddig felhalmozódott, java részében az; hiszen elnyomta a fajtalannak bélyegzett legártatlanabb szerelmi lírát is. Az oktató jelleg akár tudományos, akár vallásos /a kettő még akkor körülbelül egy/, akár csak általános erkölcsös célzatban

nyilatkozott: irodalmi polgárjogot adott az illető műnek."²

Horváth János idézett utolsó mondata, mint látni fogjuk, némi korrekcióra szorul ugyan, de a lényeg most az, hogy kiderül belőle; a kor irodalomfogalma által elismeréssel kezelt műveken kívül létezett másfajta, elsősorban nem "tudósoknak" szóló szépirodalom is - melyről vagy egyszerűen nem vettek tudomást, vagy valami módon igyekeztek belepréselni a tudományok közé, vagy alacsonyabbrendűnek tartották, s megvetéssel kezelték.

A szépirodalom akkoriban vásárookra, a ponyvasátrák alá szorult - ám ez nem jelenti azt, hogy mai fogalmainkat visszavetítve kivétel nélkül minden darabját értéktelennek tarthatnánk.³ Jellemző, hogy nyilván a Révai által meghirdetett program sodrában, Fabchich József már a XVIII. század végén fölveti összegyűjtésük és kiadásuk gondolatát.⁴ Többek között ennek az eszmének a megszületése is jelzi, hogy a szépirodalom ebben az időben már kezdett megbecsült helyet követelni magának a kor irodalomfogalmában.

Ugyancsak a szépirodalom sajátos szempontjának előtérbe kerülését jelzi az is, hogy a tudományok mellett föltűnik a szép tudományok kifejezés - közelítően szépirodalom jelentésben. Ez azonban még korántsem jelenti a fogalom önállóvá válását. A Mindenes Gyűjtemény 1789-ben A' Szép Tudományok, 's a' Világi Böltsesség haszna címmel közöl /minden bizonnyal fordított/ rövid írást. A Tassoról szóló anekdotából azonban kiderül, hogy szerzője nem annyira a szépirodalmat és a világi bölcsességet, hanem a profán és egyházi tudományokat akarta elválasztani, míg a címben szereplő két fogalmat, úgy tűnik,

szorosan összetartozónak érezte.⁵ Hasonlóképpen a profán tudományok hazai előzményeinek keresése vezette néhány évvel korábban Bessenyeit is a régi magyar szépirodalomhoz; tudniillik magyar nyelvű tudós világi műveket nem talált.⁶ Máshol ugyan látszólag nyíltan a szépirodalom létjogosultsága mellett tör lándzsát /"Menjen kiki, ahol mehet."/,⁷ de az előzményekből kiérül, hogy ott is az egyházi irodalommal ellentétes profán tudomány megteremtésén van a hangsúly. Művelődési programirataiban pedig közismerten a világi tudományok terjesztésének fontosságát hirdeti nagy nyomatékkal.

A XVIII. század első felében kialakult irodalomfogalom folyamatos átalakulása azonban kétségtelen tény. Horváth János három lépcsőjét jelölte ki ennek a folyamatnak: a magyar nyelvűség /Bessenyei/, az eredetiség /Kármán/ és a művésziség /Kazinczy, Kölcsey/ programját. Ezt a fonalat azonban további vizsgálódásaink során nem követhetjük. Mi ugyanis arra vagyunk elsősorban kíváncsiak, hogy a szépirodalom /konkrétan a regény/ hogyan veszi föl a harcot elismertetéséért a tudományos irodalomfogalommal - márpedig Bessenyei éppugy a tudományok terjesztésének fontosságát hirdeti, mint az eredetiség programjának megfogalmazója, Kármán József, s Horváth János értelmezése szerint a művésziség szintje is első fokon főként Kazinczy nyelvújító törekvéseiben merült ki. Horváth módszerét természetesen nagymértékben indokoltta teszi az a tény, hogy a szépirodalom önálló diszciplinává válásáról még az általunk vizsgált korszak végén sem beszélhetünk - így erre a fonalra egy irodalomtörténeti szintézist felépíteni aligha lehetett volna.

Ám maga a probléma ettől függetlenül már létezett, s ha a szépirodalmat önálló diszciplinává kikiáltani nem is jutott eszébe senkinek, annál inkább töprengtek azon, hogy miként lehetne a kialakult /tudományközpontu/ rendszeren belül polgárjogot biztosítani a szépirodalomnak is. Ez a törekvés pedig /melynek alakulását regényelőszavainkban végigkísérni igyekszünk/ kétségtelenül a szépirodalom önállóvá válásának előjátéka volt.

+

Vizsgált regényeink első előszavaiban még töretlenül él az előző századból örökölt vallásos-morális értékrendszer. Az őszintén tanító célzat nyilvánvaló. Maguk a történetek csak ürügyek a mondanivaló megfogalmazására, illetve annak világosabbá tételét szolgálják. Taxonyi János még a század első felében megjelent fordításának bevezetésében tükrökül ajánlja történeteit, "...a' mellyekben kiki az ő lelke ismérétenek mind szépségét, mind rutságát világosan meg-láthattya..."⁸. Haller Telemakus-fordításának néhány évvel későbbi sajtó alá rendezője sem gondol arra, hogy a könyv alapvetően morális céljai között felmerülhetne a szórakoztatás is. Világosan megfogalmazza, hogy a könyv szerzője: "Irta ezt kiváltképen az Ifju Frantzia Fejedelmeknek kedvéért, kiknek nevelő mesterek vala, s' végre, hogy a'melly oktatásokat keze alatt lévő Ifju Hertzegeknek élő nyelvvel adott, azokat írásba foglalván mélyebben elméjükbe verhesse." - természetesen Telemakus történetének példájával. E példával tanítani érvelés a későbbiekben számtalanszor visszatér majd - sokszor csak hamisan csengő, a va-

lódi /szórakoztató/ célzatot tudatosan álcázni igyekvő szándékkal. A korai időszak idézett előszavai azonban, úgy tűnik, még egyértelműen a morál körében maradtak, s így szerzőik előtt föl sem vetődött az a lehetőség, hogy az általuk kiadott mű ne tartozna bele magától értetődő természetességgel a tudományos irodalomfogalomba. S mindezek alapján érthető is, hogy a szépirodalom és tudomány közötti kapcsolat problematikájánáluk még föl se merült.

Valójában nem ez a kérdés foglalkoztatta még Bod Pétert sem, aki pedig Szent Hiláriusának¹⁰ bevezetésében jó tíz évvel később a szórakoztató irodalom első számbavételére vállalkozott. "Vagynak a tanultabb Nemzetek Nyelveken sok szép mulatságos könyvek, a'mellyekkel meg-unt idejekben, vagy kedvetlen szomorú állapotjokban szokták magukat ártatlanul meg-ujjitani, 's kedvetlen idejeket elmebéli gyönyörűséggel tölteni, 's a' mellett hasznos tanuságot venni. Vagynak Illyen könyvek a Magyar Nyelven-is felesebb számmal, mintsem valaki azt gondolhatná." - írja Bod, s szavai egyértelműek, még akkor is, ha a szórakoztató irodalom egy-egy általa kialakított csoportjába olyan műveket is felvesz, amelyek a későbbiek során már kihullanak a szépirodalom fogalmából. Könyve voltaképpen válogatás az előszóban felsorolt anyagból, s ez magyarázza magának a bevezetésnek jellegét. Későbbi előszóiróinkat azonban már nem a szórakoztató irodalom multjának számbavétele, hanem saját fordításuk érfeke izgatta. S mivel az természetes volt számukra, hogy a szépirodalom értéktelenebb a komoly tudományos műveknél, így mindenekelőtt mentséget kerestek arra,

hogy egyáltalán miért fogtak bele könyvük fordításába. Indokaikat némi egyszerűsítéssel két nagy csoportba oszthatjuk /1/ valamely külső, műtől független körülményre hivatkoznak, /2/ vagy teoretikusan igyekeznek munkájuk létjogosultságát bizonyítani.

/1/ Az első csoportban a legváltozatosabb gondolatmenetekkel találkozunk; egyikben-másikban csak az író egyéni leleményét kell látnunk, néhányban viszont a felvilágosodás, sőt a reformkor közhelyeire /közhelyeinek csiráira/ ismerhetünk rá. Báróczi "kevés számban álló" esztendeire, s ezzel járó "vigságra inkább és nyájasságra, mint kedvetlenségre vagy mély elmélkedésre" ösztönző indulataira hivatkozik híres Kassandrájának bevezetésében. Ugyanezt teszi, jó harminc évvel később Pálfi Sámuel, s nagysikerű Erbia¹² fordítója, s ez jelzi a gondolat élő voltát még a XIX. század elején is. Mulatságosabb András Sámuel védekezése, aki előadja, hogy két esztendeig szélütésben szenvedett, s e "...miatt el-vóltam tiltva az olyan könyveknek olvasásától, melyek az elmét azon egy dologra nagyon reá függesztik, vagy mélyen el-merítik."¹³ S hogy mégse töltse hiába az idejét, nekilátott anekdotái összegyűjtésének. Sokan vélik úgy, közöttük Kazinczy is, hogy a magyar nyelvet éppen ilyen tudománytalan, ám jó magyarsággal megírt népszerű könyvekkel lehet igazán terjeszteni.¹⁴ Egy másik széltáben-hosszában hangoztatott nézet szerint e művek nem a felnőtt férfiakhoz, a tudósokhoz szólnak. "...egyedül a gyenge iffiuságnak tanuságára szentelém ezen gondolatokat, mellynek, ha nem éppen olly telyesek is, hasznára szolgálhatnak." - írja a Jeles gondolatok rövid történetekkel című könyv

ismeretlen szerzője 1777-ben.¹⁵ Sz. Szent-Iványi László pedig az ifjakon kívül a nőknek szánja művét; "Találatnak olyan, ujságokat, 's történeteket tudni vágyakozó Asszonyságok, kik ollykori ürességekben ezzel voltaképpen kedveket tölthetik."¹⁶ A tudós irodalom - mulattató irodalom dilemmájának jellemző megoldásai ez utóbbiak: válasszuk külön a közönséget! A női olvasókhoz szóló, még a reformkorban is visszhangzó tirádák keletkezésénél vagyunk itt. S állapítsuk meg mindjárt: úgy tűnik, az írók nemcsak azért fordultak a női közönséghez /amint ezt több többnyire hinni szoktuk/, mert az asszonyok megnövekedett szabadideje elsősorban számukra tette lehetővé az olvasást,¹⁷ ha-
~~vagy~~ mert ők terjeszthették leghatásosabban a honi nyelvet, hanem azért is, mert még nem tartották őket egyenrangúknak a férfiakkal. S az, ami egy férfi számára rangon aluli, haszontalan olvasmánynak számított, azt a nők számára természetes szellemi tápláléknak tartották, hiszen nekik ugy sincsenek komoly feladataik a társadalom életében. Hasonlóan előremutató érvelés az is, amikor a szerző úgy gondolja, hogy csekélyebb értékű művét eredeti hazai volta teheti a jobb fordítottnál kedveltebbé; "...egy anya ... nem édesebb örömmel hallgatja-é játszó gyermeke méla pelyegését, mint egy idegennek ki-tanult éhes beszédjét? - írja Fáy András.¹⁸

/5/ A közönség szétválasztására irányuló törekvés azonban, bármennyire is elterjedt volt a XVIII. század második felében, mégsem válhatott egyeduralkodóvá. Mellette létezett ugyanis /az általunk a második csoportba sorolt/ nézet is, amely a szépirodalom létjogosultságát teoretikusan igyekezett igazolni. E két

felfogás ugyan logikailag kizárja egymást, szándékosan nem beszélünk mégsem szembenállásról, mivel gyakorlatilag békésen éltek egymás mellett, sokszor egyazon előszóban, jelezve, hogy az akkori érvelérendszerben nem törekedtek föltétlenül következetes logikára.

A szépirodalom és a tudomány viszonyának első tisztázási kísérletével csak több mint egy évtizeddel Bod Péter említett műve után találkozunk, abban az előszóban, amely Gellert híres regényének¹⁹ /Leben der schwädischen Gräfin G⁺⁺⁺/ első magyar fordítása /1772/ előtt áll. A címlapon kilétét fel nem tüntető fordító - György Lajos szerint Tordai Sámuel református lelkész²⁰ - munkájával azért kell kissé részletesebben foglalkoznunk, mivel benne a később állandóan föl-fölbukkanó, közhellyé változott gondolatok közül néhány elméletileg levezetve jelenik meg.

A nálunk fejlettebb országokban, írja Tordai, "az Ő Tudósai" évről-évre számtalan könyvet irnak-fordítanak, s adnak ki. Jutalmuk pedig az az öröm, "...hogya az Ő elmés Irásaikat mindenek örömmel fogadják, és azokat nem tsak a' Tudósok, hanem az Aszszonyok, Köz-Emberek, sőt a' Szolgák 's Szolgálók is haszonnal olvassák." Tudósok írják tehát a szórakoztató irodalmat: ez mutatja, hogy Tordainak esze ágában sincs azt a tudományoktól elválasztani.

Annál inkább szándéka viszont, hogy a szépirodalom nélkülözhetetlen voltát bizonyítsa, éppen a tudományok, a nemzet pallérozódása érdekében. Felteszi a kérdést: elmaradottságunk oka a tudományok hiánya-e, vagy pedig az, hogy nyelvünk alkal-

matlan az irodalom művelésére? Egyik sem. Tudósaink vannak, nyelvünk pedig éppen a magyar nyelvű munkák születése folytán bővíthetne, hiszen a ma gazdagnak tartott nyelvek is szegények voltak nem is olyan régen, "...de mivel időről-időre sok jó könyveknek írása által, és kiváltképpen sok idegen Nyelven iratott könyveknek született Nyelvekre való fordítások által, a' magok nyelveket bővíteni, 's ékesíteni szorgalmatosan igyekeztek, már egész árkusokat, sőt egész Könyveket irnak született nyelveken, úgy hogy azokban egy idegen szót is bé-venni kényszerítettessenek, sőt ... az Oskolai leg-elmésebb Tudományokat-is /mellyek az előtt ... Deák nyelven irattatak és taníttattak/ már magok született Nyelveken hasonló, sőt hasznosabb előmenetellel tanítják." Miért ne lehetne ez így nálunk is? Azért, mert a magyar nemzetet nem érdeklik a tudományok, nem olvasnak könyveket, s ezért a Tudósok nem mernek komoly munkába fogni. Körbe értünk tehát: igazán pallérozott, tudós nemzetté magyar nyelvű könyvek által válhatnánk, erre azonban alkalmassá kellene tenni a nyelvet, éppen könyvek írása és fordítása által - e könyvek azonban a nemzetet, éppen palléroztatlan volta miatt, nem érdeklik, s így a tudósok nem is próbálkoznak kiadásukkal.

E bűvös körből ismét a fejlettebb nemzetek példája nyomán keres kiutat: "Ama fellyebb említett Nemzeteket, melyek már most ugyan telhetetlenek a könyvek olvasásában, gyönyörűséges mesterséggel édesgették az ő Tudósaik az olvasásra. Ők ti. az olyan valóságos Tudományokra oktató könyvek mellett, melyek az elmét inkább fárasztják, és nyughatatlanítják, mint

sem gyönyörködtetik, gyakorta olyan mulatságos könyveket-is bocsátottak-ki, mellyek az elmének kedves és kellemetes, 's egyszer 's mind hasznos idő töltést szereznek; minéműek a' szépen folyó Mesék és Komédiák, Barátságos Levelek és Beszélgetések, 's a' t. Az ilyen magokat kedveltető, és egyszer'smind hasznos tanúságokra vezető Könyvek, mint-egy vonva-vonták, 's napenként szoktatták őket a' Könyvek olvasására." Azaz a szépirodalom azért nélkülözhetetlen, mert a műveletlenebb emberek számára közérthető módon tálalja a tudományokat, illetve részeket az olvasásra, s ezzel a tudományok számára készíti elő az utat.

Az ismertetett gondolatmenet természetesen nem Tordai saját leleménye. Pontos előtörténetét nem ismerjük, de az mindenestre tény, hogy az európai irodalom első nagyhatású, még a XVII. század második felében született regényelméleti művében, a francia D. Huet Traité de l'origine des romans című könyvében már felbukkant: "Gleich Wie aber des Menschen gemüth von Natur eine Feindin ist der Unterrichtungen, und die eigene Liebe den Menschen jederzeit beweget, der Unterweisung zu widerstreben also muss man ihn locken, und betriegen durch die vergnügung, die Strengigkeit der Unterweisung versüssen durch die angenehme Vorbildung und seine gebrechen verbessern, in dem man sie an einem andern verdammet. Solcher gestalt ist der Luste des Lesers, welchen der Roman schreiber zu seinem ziel, setzet, nicht anders alss ein nöthwendiger zweck zu unterweigung des Geistes und unterweisung der Sitten."²¹ Huet munkája hazáján kívül²² elsősorban a magyar regényfordítók számára elsődleges "forrásterületül"

szolgált német irodalomban határozta meg /Happel korabeli, 1682-es fordításában - ebből idéztünk/ egészen Blanckenburg kissé hályogkovács módon irt nagyjelentőségű munkájáig²³ a regényről való gondolkodás mikéntjét. Huet könyvének népszerűségére az is jellemző, hogy latinra is lefordították; nem tudni, hogy Mándi Sámuel, aki hivatkozik rá 1786-os regényfordításának előszavában, a német vagy a latin fordítást /esetleg az eredeti franciát?/ ismerte-e.²⁴ Gondolatmenetünk között azonban kétségtelenül felismerni a hasonlóságot. Mándi is Huethez hasonlóan tárgyalja a regény történetét, s az idézett gondolat párját is megtaláljuk nála: "Hát ha ... a' mi' Nemzetünk az illy Románoknak közötte-való szaporodásával a' tudományokban-való világosságnak fényesebb hajnalára jut; ugy még nagyobb örömmel lehet forgolódnom ezen Románnak fordítása körül: de ha a' nem lenne is, leg-alább megnyerjük azt, hogy az ilyen kedvet indító Mesés történeteknek olvasásával a' jobb könyveknek olvasásához apródonként hozzá szokik." Huet lényeges, s valóban elméleti fejtegetései azonban hiányoznak Mándinál, s nem bukkannak fel más előszavainkban sem; mindent összevetve s kissé előlegezve dolgozatunk végkonkluzióját is, megállapíthatjuk, hogy a hazai regényelméleti gondolkodás még a XIX. század elejére sem érte el a francia XVII. század színvonalát.

A regény műfaját igazolni hivatott, ismertetett elmélet viszont annál előbb egész korszakunkban. Hosszan idézhetnénk az egyre közhelyszerűbbé váló példákat - ennél azonban számunkra most izgalmasabbnak ígérkezik annak az összefüggésnek a

föltárása, amelyet e gondolkör és a hazai felvilágosodás korának művelődéspolitikai célkitűzései között fedezhetünk fel.

+

Az irodalomtörténetírás által hagyományosan ősként tisztelt Bessenyeitől kezdve művelődéspolitikai programtanulmányaink középpontjában mindig a magyar nyelv kérdése áll. Kitűnik azonban az is, hogy a nyelvnek ennek ellenére csak eszközz szerepet tulajdonítanak; eszközt látnak benne arra, hogy az idegen nyelveket nem ismerő magyarjaink is hozzáférhessenek a hozzájuk anyanyelvükön szóló tudományokhoz. A cél a fejlett nyugati nemzetek színvonalára emelkedni ezáltal - ennek azonban van két, egymást kölcsönösen kiegészítő alapfeltétele: a magyar nyelvű világi tudományokat tartalmazó könyvek, s a reájuk kíváncsi, magyar nyelven olvasni vágyó közönség.

Bessenyei más szempontból már emlegetett nagy művelődéspolitikai tanulmányaiban inkább csak elmélegileg töpreng a tudományok terjesztésének lehetőségén, illetve a megoldást egyértelműen a magyar nyelv problémájára, s a Tudós Társaság megteremtésére hegyezi ki. A társaságnak hasznai című fejezetet így kezdi: "Legfőbb haszna az, hogy a nyelvnek előmenetelével együtt a tudomány is az országnak minden rendű lakosaira kiterjed. Amellyel nem az a célom, hogy személy szerint minden hazafi tudós legyen, hanem, hogy a legeggyűgyűbb rendű és sorsu emberek is a magok elmebéli tehetségeket az emberi társaság javára fordítanak."²⁵ Ezzel az idézettel nemcsak előbbi

mondatunkat szeretnénk volna alátámasztani, hanem rámutatni arra is, hogy az a Bessenyei, aki általában elvontan beszél a nemzetről, annak pallérozásába a legszélesebb tömegeket kívánta bevonni. S ez mindjárt némi utópikus szint ad tanulmányainak, melyekben egyébként a gyakorlati célkitűzés konkrét megvalósításának módjáról nem sok szó esik. Amikor pedig elgondolkodott a gyakorlati megvalósítás nehézségein, megoldásként ő is a dolgozatunk előbbi részében ismertetett gondolatmenethez, a komoly, tudós eszmék gyönyörködtető köntösbe öltöztetéséhez jutott; "Okosok, irjatok úgy, hogy szeressenek, értsenek benneteket, s mosolyogva, könnyezve csodálkozzanak rajtatok."²⁶

Bessenyeinél azonban sokkal jobban izgatta a gyakorlati megvalósítás lehetősége utódait. A bécsi testőr és az ő felkészültségük között természetesen óriási a különbség az előbbi javára. Mégsem mondhatnánk, hogy alább ismertetendő elképzeléseik ma már sokszor mosolygatóan utópisztikus voltának ez az oka. Sokkal inkább az, hogy ők, Bessenyei gondolatait /sokszor nyilván tőle függetlenül, hiszen azok a "levegőben voltak"/ vitték tovább a végletekig, s leplezték le ezáltal gyengéit is.

A Bétsi Magyar Kurir 1790. március 27-i száma András Sámuel anekdotáinak ismertetése során még megmarad a szokásos, szépirodalom a tudományok előkészítője - közhelynél. A következő szám hosszú olvasói levelének ismeretlen írója azonban már a tanítás konkrétabb módjától, a magyar nyelvű iskoláktól vár csodát; hosszú elmélkedésének lényegét ő maga így foglalja össze: "Taníttatni fognak kitsinytől fogva nagyig az Oskolák

Magyarul ... lesznek szemlátomást több Böltseink ... Lesznek mindenekről irtt Magyar Könyveink, mellyek a' falusi köznépnek-is értésére lesznek, olvashattyák, más Nemzetekhez képest az ő együgyűségüket-is le-vetkezzhetik /és még köldökig érő zsiros ingeket is meg-utállják/ ... támodni fognak a' Magyarokból-is olyan Mester emberek, mint most a Németek: Magyar Zsemlye-sütők, Magyar Kémény.seprők ... mindenféle kereskedők ... Támadnak még Fabrikák is ..." ²⁷ S mindehhez csak magyar nyelvű iskolák, s szórakoztatóan megirt tudós könyvek kellenek!

Hasonló jellegű irásokat bőven találunk a komáromi Mindenes Gyűjtemény 1790-es évfolyamában is. Egy jó falusi iskolának rövid le-írása címmel a lap közleményeihez képest terjedelmes, s nyilván célzatos ismertetést olvashatunk egy jól működő német falusi iskoláról. ²⁸ Máshol A' köz-népnek tévelygéseiről van szó, s megtudjuk, hogy a tudósok számára nincsen fontosabb feladat, mint a köznép körében elterjedt tévhitek elleni harc. ²⁹ A folyóirat ilyen témájú írásai között azonban kétségtelenül legfontosabb Kovács Ferenc pápai mérnök tanulmánya; ³⁰ a továbbiakban ezzel foglalkozunk kissé részletesebben.

Kovács írásának érdekessége, hogy elején úgy tűnik, reálisabban közelít a művelődés kérdéseihez, mint elődei. A nyelv fejlesztése, a könyvek olvasása szerinte csak olyan emberekre lehet hatással, akik "gyermekségektől fogva el-készítettettek" az azok által hirdetett eszmék követésére. Az "együgyű magyar Nép és a' mezei ember" azonban erre alkalmatlan, s ha műveltebb előljáróik netán olvasnának is könyveket, azt csak a gaz-

dagok fényűző szórakozásának látnák. Ezzel pedig az egész nemzet pallérozását célul kitűző elgondolások végkép zsákutcába jutnának.

Ám a korabeli helyzet ritka reálisérzékről tanuskodó megítélését váratlan megoldási javaslat követi. Kovács úgy látja, hogy meg kell fordítani a sorrendet; a nemzet pallérozását a "leg-alsóbb léptésőn" kell kezdeni. Mert mennyire ösztönözné az urakat a művelődésre, ha valamelyik ünnepnap falujukat meglátogatva "...itt tiz 's tizenkét öreg és ifju embereket talál-na egy tsomóba, kik ez vagy az jó erköltsi és sziv' formáló könyvet olvasnák vagy olvastatnák ... a tsap-házakról, vendégfogadókról el-felejtkezvén ... ott másiktsoportot, a'kik valamelly gazdaság-béli hasznos jegyzéseket és oktatásokat forgatnának; amott egy leány és asszony sereget, melly valamelly erköltsős mesés könyvvvel mulatná magát ... a' mezőkön itt 's ott illyen öszve gyült és olvasó Pásztor-legényekre és gyermekekre akadnának ..." S a tanulmány szerzője kifejti, hogy mindez rövid időn belül elérhető lenne, csupán az iskolákat kellene korszerűsíteni, népszerű, olcsó, ám tartalmas könyveket kiadni, s addig, míg az új műveltség befogadása által a parasztság öntudata kellő fokra nem emelkedik vásár-és ünnepnapokon a csapszékeket is be kellene zárni.

Kovács Ferenc konkrét megoldási javaslata tudomásunk szerint egyedülálló a korban /habár irására érkeztek helyeslő-ki-egészítő reflexiók/,³¹ kiinduló problémája, a lehető legszélesebb értelemben felfogott nemzet tanítása, olvasásra nevelése azonban közhelyszerűen sokat emlegetetté, általánossá vált.

Nemcsak hazánkban természetesen: "Der 'lesende Bauer' ist für den Aufklärer ebenso eine Wunschfiction wie für den Musiker der 'Frohe Ackermann' oder der 'Fröhliche Leutmann'. Beide Gestalten haben nur als seltene Ausnahmen existiert." - írja a kutatásait elsősorban német és francia adatokra alapító R. Schenda kitűnő könyvében.³² S szögezzük le most már világosan azt is, hogy a regényelőszavakban egyre-másra felbukkanó, a szépirodalom-tudomány dilemmáját megoldani hivatott közhely is szoros kapcsolatban áll ezzel a gondolatmenettel, hiszen az is a komoly tudományok széles körű ismertetését tűzi ki célul. Sok előszavunk pedig nem is e közhely segítségével, hanem egészen nyíltan fogalmazza meg ugyanezt. Farkas András azért fordította le könyvét, mert külfországból hazatérve szomorúan látta az itthoni viszonyokat, s olvasmányt akart a "kevesebbet olvasók" kezébe adni.³³ Okosdi Sebestyént azoknak szánja fordítója, "a'kik nem Tudósok, és alkalmatosságok nincs könyvek olvasására."³⁴ Gelei József is a "szegényebb rendű" népnek szánta az Ifjabbik Robinzont, mert "... fájlalhatni bizony, hogy kezein az e' féle Könyvek igen ritkán vagy talán nem is fordulnak meg!"³⁵ Kis János 'Sebbe való könyve'³⁶ melyet szán Azoknak, a'kik az olvasásban hasznos gyönyörködést keresnek, már címével is a Kovács által megálmodott olcsó, népszerű tömegolvasmányra emlékeztet.

Nem tudni persze, hogy az általuk fordított művet előszavukban hangzatosan /a közhely ismételtetésével, vagy másképp/ a kultúra szolgálatába állítani igyekvő írók komolyan gondolták-e amit leírtak, vagy csak taktikai fogásnak, a várható tá-

madások elleni védőpajzsnak szánták. Valószínűleg ilyen is, olyan is akadt közöttük. Az azonban biztos, hogy a művelődéspolitikai iratok szerzői olyannyira őszintén hittek eszméikben, hogy ez néha még /egyébként meglehetősen lapos/ stilusukat is egészen ihletetté tette. Idézzünk utoljára a Kovács cikket továbbgondoló Bertits Ferenc írásából: "Adjuk tehát a Hazai nyelvnek azt az elsőséget, melyet eddig Nemzetünk kárára és gyalázatjára egy idegen foglalt el, óltsuk azzal az olvasásnak 's tanulásnak szeretetét feleink szíveikbe, s azontul hazánk Boldogulásának derületjét, a' Tudományok és mesterségek virágzó ki-keletjét reánk mosolyogni látándjuk; szaporítsuk hasznos és gyönyörködtető írásainkat azon a nyelven mely a' Magyaroknak kényes, de nemes izlésű szívét 's száját leginkább ketsegteti és szemlátomást nevedezni fog azoknak számok, kik e' tehetősebb lelkeket ébreszteni semmi ki-tehető uton se drágálják..."³⁷

S bizonyos az is, hogy mindazoknak, akik ilyen lelkes hittel néztek a jövő elébe, keservesen kellett csalódnuk - legalábbis az utókor ítélete szerint.

+

Csalódnuk kellett két okból is. Mindenekelőtt azért, mert a paraszti tömegek nemhogy a magasabb tudományokat nem fogadták be, nemhogy uraik művelődésének ösztönzői nem lettek, hanem - még olvasni sem tanultak meg. Bessenyei tömör megállapítása /"Egy olvasó emberre vehetsz ezeret, aki nem olvas."/³⁸ tökéletesen egybevág Benda Kálmán mai, konkrét adatokon alapuló tanulmányának eredményeivel:³⁹ a parasztok között alig-alig

tudott valaki írni, egyes falvakban még a bíró sem, s az oly sokat emlegetett iskolák elképesztően alacsony színvonalon álltak. Benda hazai vizsgálódásait még meggyőzőbbé teszi az a tény, hogy a hasonló kutatásokat nyugat-európai anyagon végzett Rudolf Schenda⁴⁰ is ugyanezekre az eredményekre jutott, s nem különböznek tőle lényegesen I. Watt⁴¹ angol adatai sem.

A mérlegnek természetesen van egy másik serpenyője is. A hazai művelődéspolitikai iratok szerzőinek többségét nem kifejezetten a közművelődés érdekelte, s tény ugyanakkor az is /Schenda és Watt egyaránt bőven kitér erre/, hogy az olvasóközönség száma mégiscsak, relative jelentős mértékben növekedett, s ezzel lehetővé vált a modern, elsősorban közönségigényekre figyelő irodalom kialakulása. Ugyanez a folyamat, bár nyilvánvalóan késéssel és kisebb arányokban, lejátszódott nálunk is; Fülöp Géza kutatásai meggyőzően igazolják ezt.⁴²

Ám éppen ez a folyamat rejti magában a művelődéspolitikusok csalódásának másik okát. Az újonnan kialakult közönség döntő többségének ugyanis esze ágában sem volt azért olvasni, hogy a tudományokban képezze magát; elolvasta a verseket, eljárt a színházba, buzgón forgatta az új regények lapjait - de sehogysem akarta tudomásul venni azt /hiába figyelmeztette erre sokszor az előszó is/, hogy ő most tulajdonképpen csak az olvasáshoz szoktatja magát, s nemsokára "komoly" könyvet kell a kezébe vennie. Nem, ő egyszerűen szórakozni akart; Szerb Antal találó jellemzése minden idők regényolvasójáról már akkor is érvényes lett volna! "A legtöbb ember azért olvas regényt, hogy erotikus tapasztalatainak hiányait pótolja, és megborzong-

jon a váratlan és erőszakos halál képein, miközben megnyugod-
 va simogatja meg karosszékét, hogy még mindig él - és ily mó-
 don részesedjék abban, ami életéből legjobban hiányzik, a cso-
 dában. Erre az összetett élményre mondják, hogy a regény szó-
 rakoztat. Minden egyéb célkitűzés az átlagolvasó számára csak
 sallang, amit képmutatásból és sznobizmusból visel el."^{43a} S
 ezzel az idézettel egyben már arra is utaltunk, hogy az új ol-
 vasóközönség igényeinek legjobban a regény felelt meg; minden
 más műfajt tulszárnyaló népszerűségét a XVIII. századi Európá-
 ban számos adattal igazolhatnánk. Idézzünk ehelyett csak a kor
 leghaladóbb tudásanyagát összefoglalni hivatott Nagy Francia
 Enciklopédia Roman címszavából, melynek érdekessége, hogy a mű-
 faj közkedveltségének okát már tisztán látja, bár természetee-
 sen nem mond le arról, hogy e népszerűséget az erények és tu-
 dományok terjesztésének szolgálatába lehet állítani: "D'ailleurs
 on aime les romans dans s'en douter, à cause des passions
 qu'ils peignent, & de l'émotion qu'ils excitent. On peut par
 conséquent tourner avec fruit cette émotion & ces passions.
 On réussiroit d'autant mieux que les romans font des ouvrages
 plus recherchés, plus débités, & plus avidement goûtés, que
 tout ouvrage de morale, & autres qui demandent une sérieuse
 application d'esprit. En un mot, tout le monde est capable
 de lire les romans, presque tout le monde les lit, & l'on ne
 trouve qu'une poignée d'hommes qui s'occupent entièrement des
 des sciences abstraites de Platon, d'Aristote, ou d'Euclide."^{43b}

A regények népszerűségét számtalan adattal dokumentálva
 földolgozta már György Lajos⁴⁴ /könyvének talán ez legkevésbé

elavult része/, s ujabban Fülöp Géza munkája is több adalékkal szolgált a kérdéskörhöz,⁴⁵ így részletes tárgyalására itt nincs szükség. Fontosabbnak látszik viszont annak a kérdésnek a további vizsgálata, hogy a közönségigény jelentkezése hogyan alakította át magát az irodalmi termelést.

A XVIII.-XIX. század fordulójának bármelyik hazai könyvnyomtatója valószínűleg mosolyogva olvasott Bessenyei Egy Tudós Társaság iránt való jámbor szándékának Révai által irt bevezetésében arról, /ha egyáltalán kezébe került e mű/ hogy kiadását azért halogatta oly sokáig az akkori nyomdász, mert félt, "...hogyan annak írója különös könyvnyomtató műhelyt is kíván társaságának, amely azután, amint nyilván kijelentette féllemét, az övét megronthatná."⁴⁶ A századforduló nyomdásza ugyanis már tisztában volt azzal /s a fejlődés hirtelen voltát mi sem bizonyítja meggyőzőbben/, hogy a Tudós Társaság által kibocsátott könyvek semmilyen veszélyt nem jelentenének üzletére; a közönséget annyira nem érdekelték az efféle művek, hogy ő maga saját költségére nem is vállalkozott kiadásukra. Örömmel kiadta viszont Kotzebue Zaidját, amelyből a korban rekordmennyiség, 400 darab kelt el a debreceni vásáron. Kazinczy az efeletti első örvendezés után /"Itt literaturánk arany századja, ha ez így tart."⁴⁷, meglehetősen kritikus hangvételű levelet is irt a fordító Kis Jánosnak, melyben a kiadott művet értéktelennek nyilvánította.⁴⁸ Kis válaszlevelében helyben is hagyja ítéletét, viszont figyelmeztet arra, hogy a magyar közönség "nem is szereti a tökéleteseket", s bár a jó írónak szorinte is "kötelessége az olvasókat jobb izlésre szoktatni",

szegénységére hivatkozva mégis kijelenti: "ollyas mit kell irnom, a' mit a' könyvárosok kívánnak."⁴⁹ A mecénásnak való kiszolgáltatottságot lassan egy új, látszólag lazább függőségi viszony váltotta tehát fel. Ám ha dedikációk és ajánló levelek /mint az előző fejezetben láttuk/ tünedezni is kezdtek lassan, a nagykorusodó irodalmi élet sem kínált egyelőre sokkal jobb körülményeket /csupán másféléket/ a munkája értékére kényes írónak. A jámbor Bertits Ferencnek, hogy még egyszer visszatérjünk a jövő elé naiv hittel nézőkhöz, e kérdésben is csalódnia kellett. Optimista kijelentésére, melyet a mecénások hiányára panaszkodó tudósoknak szánt - "Mindég több jóltévők származtak a' köznépéből, hogy sem a Fő Rendekből; ha tehát azt az olvasásra, tanulásra szoktattuk volna, ha hasznos és gyönyörködtető könyveket dugtunk volna kezébe, ugy nem kellett volna félni, hogy ne légyenek jól-tévők; hova kell egy Frantziának vagy Ánglusnak érdekesebb jól-tévő, mint mikor két, három, sőt kilencz, tiz ezer elő-fizetői vagynak?"⁵⁰ - alaposan rácaffolt az idő.

A szálak tehát szinte kibogozhatatlanul összegabalyodtak. A század végére létrejött egy olyan minimális olvasóközönség, amely már nem "tudósokból" állt, s másféle olvasnivalót igényelt. Ezzel megteremtődött az alapfeltétele a szépirodalom önállóvá válásának. Ám ez az olvasóközönség, éppen azért, mert modern közönség volt és szórakozni akart, az értékes szépirodalom mellett /élelmes kiadók bábáskodásával/ életre hívta a csupán szórakoztató irodalmat, a mai értelemben vett ponyvát. A ponyva pedig kényszerű szövetségesévé vált az értékes szép-

irodalomnak a régi szemlélet elleni harcban - annál is inkább, mivel a regény ellen irányuló, annak népszerűségével együtt erősödő konzervatív támadások nemigen tettek kivételt /mint ezt látni fogjuk/ értékes és értéktelen alkotások között. Valószínűleg a kényszerű szövetség az oka annak is, hogy az értékes szépirodalom részéről nemigen érték támadások az értéktelent. Nem kevesebb szerepe lehetett persze a hallgatásban annak is, hogy az értékes művek támogatóinak nézetei sem voltak még tökéletesen kikristályosodva, az ő szemléletükön is mély nyomokat hagyott a hagyományos irodalomszemlélet. S a helyzetet tovább bonyolította, hogy a ponyva és az értékes regény fordítója ugyanazokkal a bármely /jó vagy rossz/ mű elé odaállítható közhelyekkel védekezett a várható támadások ellen előszavában.

Ugy tűnik, az első modern német regényelméleti könyv, a Versuch über den Roman szerzője, Fr. Blanckenburg hasonlóan zavaros helyzettel nézett szembe hazája irodalmában, amikor elhatározta munkája elkészítését. Előszavában munkáját többek között a következőkkel indokolja: "Über vielleicht hat man es nicht der Mühe wert gehalten, über eine Gattung von Schriften viel nachzudenken, die nur für die Unterhaltung der Menge geschrieben ist? - Dies scheint Wärklich der Fall zu seyn; aber eben dadurch wird diese Sorglosigkeit strafbar. Sollte man nicht zuvordert darauf denken, dem grössten Theil des menschlichen Geschlechts gefunde Nahrung zu verschaffen?"⁵¹

A magyar elméleti gondolkodásból azonban még hosszú ideig hiányzott ez a határozott kérdésfeltevés, s ezzel együtt a prob-

léma valóban elméleti megközelítésének igénye; az első komoly ilyen irányú kísérlet csak az 1830-as években, Bajza már említett Kritikai Lapok-beli tanulmányával születik meg, s akkor is összehasonlíthatatlanul szerényebb formában Blanckenburgénál. Addig pedig maradt az előszavakba foglalt ösztönös védekezés és önigazolás a konzervatív nézetekkel és támadásokkal szemben. Kivételként egyedül talán Szerdahely Györgyöt említhetnénk, aki Poesis Narrativa című munkájában részletesen foglalkozott a regénnyel is - ám az ő nézetei köztudomásulag nem szüremlettek be kora elméleti gondolkodásába.⁵²

+

De milyen jellegűek voltak is tulajdonképpen a regény elleni támadások? Formálisan két csoportba oszthatnánk őket: /1/ a hivatalos államapparátus cenzurában megtestesülő támadásai és /2/ a magánjellegű, többnyire egyházi személyiségektől érkező vitairatok. Az első története viszonylag feldolgozott,⁵³ így rövidebben végezhetünk vele, míg a második folyamatosan fel-felbukkan majd e fejezet hátralévő részében.

A magyar cenzura korszakunkban, ha itt-ott kisebb-nagyobb eltéréssel is, az osztrák cenzura történetével egyezően alakult. Ennek a felvilágosodás elvei szerint való átalakítása Mária Terézia idején elkezdődött /ekkor vették ki a cenzurát az egyház kezéből/, s ez a folyamat tetőződött II. József uralkodása alatt. Cenzurarendeletéről joggal jegyzi meg Sashegyi Oszkár abban a mit kell eltiltaniról a mit nem kell eltiltanira helyeződött a hangsúly, s hogy ő a cenzurát egyértelműen a

felvilágosult kulturpolitika, a közönség nevelésének szolgálataiba akarta állítani.⁵⁴ Utódai azonban siettek feledtetni intézkedéseit, s I. Ferenc a cenzurát végérvényesen a haladás elleni rendőri szervvé változtatta.

Első pillanatra talán meglepő - s erre az eddigi kutatások nemigen figyeltek föl - hogy a szépirodalom megítélésében, legalábbis elvileg, nincsen lényeges különbség a két korszak irányelvei között. II. József cenzurarendeletének mindjárt az első pontja így hangzik: "Minden ellen, ami erkölcstelenséget, és ronda szószátyárságot tartalmaz, amiből tanulság és okulás sohasem merithető, szigorúnak kell lenni; annál elnézőbbnek azonban minden egyéb munka iránt, amelyben tudományismeretek és tisztességes elvek foglaltatnak."⁵⁵ Nem nehéz ezekben a mondatokban felismerni a hagyományos irodalomfogalom jegyében álló ellenállást a szépirodalommal szemben. S nem nehéz ugyanerre ráismerni I. Ferenc jó husz évvel későbbi rendeletében sem, aki betiltja a szerelmes-, szellem-, rabló-, lovag-, valamint Kraftgenie-regényeket, s egyáltalán "mindazt, amit megvevő értelemben 'román'-nak neveznek"; közülük csupán azoknak létjogosultságát ismeri el, "...melyek regény formájában egy egész tudományágat ismertetnek, erkölcsi előadásokat tartalmaznak, országok, népek leírását adják, vagy természeti és művészeti ismereteket terjesztenek."⁵⁶ Mindössze az eltiltás tárgya konkretizálódott a regényre, mint arra az időre végérvényesen elterjedt, s legveszélyesebbnek ítélt szépirodalmi formára, az elvek azonosak maradtak. A magyarázat az eddigiek alapján szinte önmagától adódik: a felvilágosult abszolutizmus tudományokat terjesztetni akaró, hagyományos irodalom szem-

lélete éppugy nem tudott mit kezdeni a regényirodalommal, mint a, bár másféle tudományokat hasznosnak tartó, ám változatlan irodalomszemlélettel rendelkező ferenci reakció.

Megállapíthatjuk tehát, hogy az államapparátus törvényekben megtestesülő hivatalos nézete korszakunkban /sőt jóval korszakunkon túl is; hasonló adatok még 1825-ből is vannak!/⁵⁷ a hagyományos irodalomszemlélet jegyében ítelt a szépirodalomról. Ennek okait keresve persze nem szabad megfélemedkeznünk arról sem, hogy mindkét korszak állásfoglalásának volt egy közös mozgatója; az egyház akarata. Hiába szorult ki ugyanis a klérus a cenzura hivatalos szervezetéből, befolyását mindkét időszakban egyformán, s a szépirodalommal szemben ugyanazt a merev álláspontot képviselve igyekezett érvényesíteni. Véleményét, ellenérzését számtalan helyen és formában kifejezte; mint már mondtuk, a regény elleni magánvéleményt kifejtő támadások többsége egyházi férfiak tolla nyomán született.

Ugy tűnik, általános lehetett, hogy a papok kiprédikálták a regényírókat és olvasókat. A Hazai és Más Nevezetes Történetek legalábbis egyáltalán nem lepődik meg ezen a tényen, csupán megjegyzi Müller könyvkötő győri könyvtáráról beszámolva, hogy "kivánná ugyan minden Hazafi, hogy mennél több két kezű és kétlábu állatok olvasnának; de mikor egygyik Lelki Atya, a' Farsangi Vasárnapon a' könyvek' olvasása ellen prédikál; a' másik a' böjti Szeredain nyilván azt mondja, hogy a' kik ilyen 's ilyen könyveket szereznek, egy krajtzáron vásárollyák a' poklot: nem tsuda, ha a' félszegek el tántorodnak."⁵⁸ Hasonló dörgedelmeket olvashatunk P. Török Damascenus Vasárnapi és ün-

nepi prédikációk című könyvében is.⁵⁹

E korabeli egyházi megnyilatkozások persze messze lennének visszavezethetők; a szépirodalom elleni támadások a minden világi elleni támadásokhoz nyújtják gyökereiket. Osterwald Friderich János A' keresztyének között ez idő szerént uralkodó Romlottságnak kutfejeiről való elmélkedés című,⁶⁰ magyarul 1745-ben kiadott művének hetedik kutfője a könyvekről szól. Két részre osztva beszél róluk: "...Először a' rossz könyvekről, Másodszor a' Keresztyén Vallásról írott Könyvekről", s már ebből is világos /bebizonyosodik a későbbi tárgyalás során is/ hogy a vallásos könyveken kívül, amelyeket "belső bírálatban" részesít, minden mást, többek között regényeket, válogatás nélkül elítél. Piktétus Benedek 1752-ben kiadott Keresztény etikájában⁶¹ fölteszi a kérdést: "Hányféle a Tudomány?" A válasz, miután különválasztja a kisebb és nagyobb tudományu embereket, így hangzik: "Némelly Tudomány merő azon Theoretica: Elmebéli esemlélésből álló, melly egyenesen tartozik az Erkölcöknek meg-jobbitására ... Némelly Tudomány Practica és Efficax, a' tselekedetre való és hathatós, a'melly az Isten parantsolatinak véghez vitelét szerzi."⁶² Az azonban, hogy istentől független tudomány is létezne, eszébe sem jut. Alexovics Vazul 1792-es művében⁶³ is csak annyi a változás Osterwaldéhoz képest, hogy ő a rossz és jó könyvek mellett már megkülönbözteti az "egyet érők" csoportját, mely független a hit dolgaitól; ide tartozik például a "Physicae", "Mathematicae", "Botanicae" stb.

Nem tudjuk, és aligha fogjuk valaha is pontosan megtudni,

hogy az efféle, névtelen egyházi szerzők műveinek sokasága által kétségtelenül széleskörű publicitást nyert eszmék mennyire befolyásolták a XVIII. század végének - XIX. század elejének köztudatát. Nem valószínű azonban, hogy nagyot tévednénk, ismerve a korabeli művelődési viszonyokat, s az egyház örökös tekintélyét az egyszerűbb emberek körében, ha hatásukat igen jelentősnek minősitenénk. Mutatnak erre konkrét jelek is. A Hadi és Más Nevezetes Történetek idézett cikkének folytatása például sokatmondóan bizonyítja hatásos voltukat; oly nagy jelentőséget tulajdonít nekik az olvasási kedv alakulásában, hogy terjedésüket meglepő módon jónak látná a papok ünnepi prédikációinak előzetes ellenőrzésével megakadályozni. Nem csoda tehát, hogy regényfordításaink előszavai kimondva-kimondatlanul e vádak ellen is fölveszik a harcot. Háromféleképpen is: /1/ a korábbi évszázadok világi szépirodalmától az egyház által üldözött, ponyván terjesztett művektől igyekeznek elhatárolni magukat; /2/ valóban megesett, "igaz történet" voltukat, /3/ illetve saját erkölcsnevelő-javító szándékukat, vagy legalábbis ártatlanságukat próbálják bizonyítani. Közülük a harmadik a legtöbbször előforduló, s így bizonyos szempontból a legtipikusabb, ám a másik kettő vizsgálata során is érdekes következtetésekre juthatunk.

+

Fellegváry Ágoston Hertzeg Pripionak története című Wieland-fordításának előszavában,⁶⁴ a hitelesség későbbi részletesen tárgyalandó kérdéséről elmélkedve írja le a következő

mondatot: "...valamelly Tündér Regét, mindig más Tündér Regéből - tsak hogy nem Tündér Ilona, Argirus, Stilfrid, 's több ezekhez hasonlók tsekély Historiájából, hanem a' Spanyol, Olasz, Frantzia és Német elmés Tündér Regékből - kell és lehet megítélni." Ha valamennyi előszavunkban ilyen egyértelműen elítélő hangnemben bukkannának fel irodalmunk régi elbeszélő művei, ez elhatárolódás okát megállapító fenti kijelentésünk semmiféle kiegészítésre sem szorulna. Am már Kónyi János Várta mulatság, avagy... című munkájának⁶⁵ alapjában véve hasonlóan egyértelmű véleményét tartalmazó mondata gyanakvóvá tehet bennünket: "Minthogy minden esztendőnként az idegen nyelveken különbölkülömbféle fris ujságokkal gyönyörködhetnek az együgyü elmék, a'mi Magyarságunkban pedig az illyetén munkákra igen kevesen szánják magukat, sőt még a hasznosabb munkákat is szükön unatják meg hazafiainkkal, e' mellett az együgyü Magyar Olvasók, kik a' fő stylusnak megértésével magokat terhelni, 's törni nem akarják, más ujjabbal, mint Markalf, Argirus, Brunzvik, Apollonius Históriáival, és több illyetén koholt esméretes ósággokkal, mellyek már nagyobb részént még a'mezőn, 's erdőn tartózkodó írástudatlan pásztoroknál is hathatós esmérettségben álnak, nem ditsekedhetnek." Itt ugyanis Kónyi egyértelműen bevallja, hogy szórakoztató olvasmányt kínál a nem tudósokból álló közönségnek, mégpedig jobbat a régi ponyvánál - s ebben az esetleges védekezés taktikai fogásként használt eszközén túl az az /olvasóközönség átalakulása által determinált/ változást is észre kell vennünk, amely a népszerű olvasmányok jellegében bekövetkezett: a regények tért nyernek a régi széphóstitári-

akkal szemben. Az előszó ugyanis nem az igazán elméleti igényű tisztázás, hanem a propaganda kedvéért született. S az olvasóval nemcsak azt kellett elhitetni /itt a régi ponyva bírálata által/, hogy a templomban hallott prédikáció ellenére erkölcsseinek veszélyeztetése nélkül nyugodtan olvashatja a regényt, hanem kíváncsiságát is föl kellett valami ujjal, izgatóval kelteni. Hiszen erkölcsfilozófiát eddig is eleget olvashatott!

Az új ponyva efféle önigazolási kísérletei mellett, vagy még inkább ellenére természetesen a régiségek kiadása is folyik - nyilvánvalóan Révai szellemében, s nem elsősorban a nagyközönség igényeire figyelve. Anyagunkban Mikes Törökországi Levelek⁶⁶ című Kultsár István által kiadott munkája képviseli ezt az irányt - melynek előszava már a támadások elleni védekezés második jelzett formájához, a mű valóságértékének bizonygatásához vezet át bennünket. Kultsár bevezetéséből világosan kitűnik ugyanis, hogy a művet elsősorban történeti forrásértéke miatt adta ki. Akinek ez nem elég, az gyönyörködhet a török szokások leírásában is, s csak utolsó érvként vetődik fel, egyetlen mondatba szorítva a "friss elmének barátságos nyájaskodása", valamint "szép, 's értelmes Magyarsága" - azaz a szépirodalom szempontja. Az indoklásból nyilvánvaló, hogy a kiadó a hagyományos irodalomfogalom talaján állva a mű tudományos voltát igyekszik bizonyítani. Kétségtelen persze, hogy e mű esetében több létjogosultsággal, mint egy valódi regény esetében. Ám nem véletlen az sem, hogy ez utóbbiak bevezetésében is gyakran találkozunk hasonló gondolatmenettel. A

történetírói hitelesség ugyanis elfogadhatóvá tette azt nemcsak a tudományos irodalomszemlélet, hanem az egyház szemében is; a már idézett Alexovics Vazul a történetírói tudományt az "egyet érő"-k közé sorolta.⁶⁷ S ne feledkezzünk meg arról sem, hogy ez a védőpajzs alkalomadtán maga is közvetlen propagandaeszközzé válhatott, hiszen az olvasókat már akkor is az izgat-ta legjobban egy regény olvasásakor, hogy a történet valóban megesett-e, "mennyi belőle az igaz". Mindezeknek együttvéve tulajdoníthatjuk azt, hogy a valósághűségnek a Mikes-mű esetében még önmagából következő bizonygatása számtalanszor előfordul sokkal erőltetettebb, s átlátszóbb szituációkban is.

Kép Geyza László például 1784-ben megjelent regényfordításának⁶⁸ előszavában kifejti, hogy munkája sikerében márcsak azért is hisz, "...mivel a' Magyar Authoroknak szűk volta miatt ritka már az Historiáknak száma, szükség-képen tetszhetik az ollyas történt dolgoknak olvasgatása". Az általa kínált "História" pedig kétség kívül egy "valóságos és tsak kevés esztendőkkal ennek előtte támadott Történet", mely ráadásul "kellemes sziv'-indító beszélgetésekkel föl vagyon ékesítve". Ez az utolsó félmondat teszi kétségtelenné /már az előszóban is/, hogy valójában románról van szó, s ugyanakkor észrevehetjük benne a már ismerős ravaszságot is; meggyőzni a közönséget a mű ártatlan voltáról oly módon, hogy közben érdeklődése is felébredjen elolvasására.

Kép Geyza előszava ugyanakkor felhívja a figyelmünket a történetírás és a regény közötti kapcsolat problematikájára is; arra, hogy a regényt már a műfaj megjelenése óta a törté-

netírás új válfajának, bizonyos szempontú örökösének tekintették. A már emlegetett híres Gellert-regény 1778-ban megjelent új fordításának⁶⁹ előszavában a fordító /nyilván nem tudva a regény korábbi hazai kiadásáról/ kifejti, hogy munkáját azért tartja fontosnak, mert magyar nyelven efféle unaloműző könyvek alig olvashatók. Mégis felsorolt néhányat a jobbak közül, ezzel mintegy saját munkájának előfutárait határozva meg. S ami e listában első pillantásra föltűnik, az éppen az, hogy regényfordítása előzményeként jórészt történetírói munkákat gyűjt egybe, így többek között Heltai és Székely István krónikáit, Haller Hármas Istóriáját - Tinódi, Gyöngyösi, s más egyéb, ma is szépirodalomnak számító művek mellett. Feltűnő azonban, hogy a morálfilozófiai irodalmat nyomatékosan külön kezeli! Hasonló szemléletmódról tanuskodik Mossótzai Institoris Gábor Olvasó-Kabinétjának 1793-ban kiadott katalógusa is.⁷⁰ Ez szintén témakörök szerint osztályozza a kölcsönözhető könyveket. Egy-egy csoportot alkotnak az Erköltsi és a Prédikátszói Könyvek, a Levelek, a Külömbféle Versezetek, a Vig- és Szomorú játékok - míg a regények a Külömbféle Krónikák, Történetek, Históriaik, Románok, Orvosi 's más elegyes Könyvek cím alatt álló listában foglalnak helyet.

A regény és a történetírás közötti szoros kapcsolat feltételezésére nyilván az adott elsősorban alapot, hogy a "román" is történeteket beszél el - "csupán" ez a történet, ellenében a historikusokéval, fiktiiv. Korabeli előszavaink írói persze a csupán nem tették volna idézőjelbe: ők éppen ezt a különbséget szerették volna bagatellizálni, s elködsíteni.

Igy többek között a rokonság jelét látták abban is, hogy a földrajz mellett, mint Szerentsi Nagy István írja,⁷¹ a történetírás "...ditsekedhetik azzal a' tulajdonsággal a' többek felett, hogy a' nem tsak hasznos, hanem még a' felett gyönyörköd-tet-is annyira, hogy ritkán láttam olyan ifjat, a'ki ezeket unalommal tanulta volna." A regény ellenfelei természetesen tiltakoztak a ködösítés ellen. Világosan kiderül ez Szerdahelyi már említett munkája regényről szóló részének második fejezetéből, ahol összefoglalja /hiveinek apológiája mellett/ a regény elleni támadások lényegét. Az ellenérvek egyik leglényegesebbje pedig éppen az, hogy "...Historiam variis mendaciorum tricis implicari, tenebrisque obuolui iniuriose, nouas terrarum plagas, et populos procreari, veras regiones fictis gentibus impleri, antiquas superstitiones niuitiis religionum erroribus cumulari..."⁷²

Az írók többsége természetesen nem kísérletezett azzal, hogy művének létjogosultságát a historia és regény kapcsolatáról szóló "műfajelméleti" töprengésekkel igazolja, amikor számos könnyebb és kézenfekvőbb megoldás is kínálkozott a valósághűség bizonyítására. A Pater Aemilian kaputzinus és Trési kisasszony című román⁷³ szemérmesen G.M. monogram mögé rejtőző szerzője például történetét "szájából egy igaz Szivü Férfiúnak, Ki Pater Aemiliannal a' Vér szerint való Atyafiság által közel öszve kapcsoltatott" hallotta, nem különben Holosovszky Imre,⁷⁴ akinek atyja mesélte a könyvben olvasható történetet. Egy másik regény fordítója pedig egyszerűen kijelenti: "Jóllehet ugyan ezen könyvetske Román név alatt vagyon ki-adattat-

va a' maga Szerzőjétől: mindazonáltal sok olyan dolgok talál-
tatnak ebben, a'mellyek nem költemények, hanem valóságos törté-
netek."⁷⁵ Gerő György "a' Vitéz hartzokat azon írók után, kik
azokon jelen voltak"⁷⁶ írta le, Aranka György pedig az általa
fordított regényről "vizsgálódási után úgy talállya mint való-
ságos lett történetet, és úgy ajánlani nem fél."⁷⁷ A fől sorolt
példák közös jellemzője, hogy nem bizonyítanak, csupán kijelen-
tenek - s ez a valóság-hűség közhellyé válásának kétségtelen
jele.

Mindeddig a valóság-hűség problémáját /természetesen anya-
gunk jellegéből következően/ meglehetősen "földhözragadt" mó-
don tárgyaltuk. S ha ez jogos is az előszavak döntő többségé-
nek esetében, nem szabad megfeledkeznünk arról az összesen két
kivételről sem, ahol a kérdés mintha már az írói-művészi hi-
tel, a művészi valóságábrázolás kérdésévé kezdene átalakulni.
Persze sem Farkas Károly, sem a más szempontból már idézett
Fellegrvár Ágoston nem jut el a problémának még csak valóban
elméleti szintű felvetéséig sem.⁷⁸ Talán azt mondhatnánk, hogy
az általunk vizsgált korszak végén keletkezett előszavaikban
megsejtettek valamit arról, hogy a probléma egyáltalán létezik
- de anyagunk átlagához képest már ez is nagy eredménynek szá-
mit. Farkas Mulatságok című munkájának /mely vegyesen tartal-
maz verseket és rövid prózai szövegeket/ bevezetését egészen
szokatlan hangnemben indítja. "Minden érzékeny ember él olly
órákat, melyekben - kiszakasztván magát a' közönséges élet-
ből, a'hol kívánságainak tárgyat nem talál - egy magától te-
remtett világba igyekszik életét érezni. Ezekben a valóságos

világon kívül élt kedves időpontokban, legnyájasabb társa az érző szívnek a' Poézis. Ennek a' szelíd Isten Aszszonynak kebelében szokta majd minden ifju duzzadó érzéseit, akár édesek, akár keserűk legyenek azok, kiönteni; ő tőle vár enyhülést, ha a' világ közönséges csapásin kívül, még valamelly különös sebet is visel, ha vagy a' hatalmas szerelem gyötri, vagy pedig érző szívre nem találhat." Ezeket az eddig tárgyalt anyagunknál sokkal modernebb /bár nyilvánvalóan hosszú esztétikai előzményekkel rendelkező, s nem kifejezetten regényre szabott/ gondolatokat, amelyek a tudományos használhatóságról, a közvetlen valósághitelről az alkotó lelkiállapatra helyezik át a hangsúlyt, azonnal visszafokozza azonban a következő mondattal: "A' jelenvaló munka is illy szempillantásoknak köszönheti lételetét; csupán dilettanti mulatságoknak szüleménye ő." S ha valaki a szemére vetné, hogy miért adta akkor ki őket, válasza az, hogy velük nem volt más, komolyabb szándéka, mint a mulattatás. Mindebből világos, hogy Farkas végső soron nem tudott megszabadulni a hagyományos irodalomfogalomtól, mely szerint a jó munka tanít és nevel, a rossz legfeljebb szórakoztat, s ő sem ismerte fel a szépirodalom öntörvényű voltát; ennek a világában ugyanis, tudjuk, egészen más mércék lennének már érvényesek.

A másik kiemelt mű bevezetésének írója, Fellegváry Ágoston is a "Játszi Elme" teremő erejének felismeréséből indul ki, ám ő valamivel közelebb jut a magában a műalkotásban érvényesülő belső valóság törvényszerűségeinek kutatásához is.

"Ezen Tündéres Historiában - írja - szintén az elejtől fog-

va, egészen a' végéig, minden a' Természetnek szokott Rendi és Folyása ellen megesettnek íródik le; úgy hogy ebből a szempontból nézvéen valaki azt, felette képtelennek ítélhetné az Okosság' és a Meglehetőség' Törvényjei szerint." Ám e törvények alapján nem lehet ítéletet mondani róla, mert "egyedül a' maga Törvényjei, vagy éppen semmi Törvények szerint igazgattatik az." De a műalkotás sajátos törvényszerűségeinek felfejtését már meg sem kísérli, sőt, mint az idézett félmondat második részéből kitűnik, meglétükben sem biztos igazán. Kijelenti viszont, hogy egy tündéres historiát csak a többi hasonló műhöz mérve lehet megítélni, s ez kétségtelenül jelentős lépés a szép irodalom önállóságának felismerése felé. Még akkor is, ha az előszó befejező részében ő is a regényeket ért vádak elleni védekezés leggyakoribb fogásához, a mű erkölcsi hasznának bizonygatásához fordul vissza.

+

Az erkölcsi haszon eszméjének alakulását vizsgálva induljunk ki ismét a fejezetünk elején már elemzett Gellert-regény⁷⁹ első kiadásának Tordai féle 1772-es előszavából. Ott már beszéltünk róla, hogy hogyan igyekezett a fordító a tudós könyvek magyar nyelven való olvasásának hasznát általában, a szépirodalomét pedig a tudományok előkészítője-elv jegyében bizonyítani. Ám az előszó itt még nem ér véget. A szerző szükségesnek látta azt is, hogy fordításának közvetlen erkölcsi hasznát igazolja, s ezzel a kor általánosan elfogadott morál-filozófiáival való szembenállását elmossa. Szándéka érthető,

ha arra gondolunk, hogy a regényeket ért vádak többsége éppen erkölcsöket romboló hatásukat kifogásolta igen élesen. Szerdahely ismét világosan foglalja össze ezek lényegét: "Alterum - azonkívül tudniillik, hogy elvonják a figyelmet az erkölcsi tudományoktól - ut aiebam, idque infelicius detrimentum e libris Romanensibus est in mores hominum partemreipublicae maxime vitalem, et humanam, selutareque; hanc illi hostiliter impetunt, misertimeque adfligunt, quis verbis, et exemplo docent temeritatem, inertiam, seu mollitiem animi, et nequitiam, siue corruptelam pudicitiae."⁸⁰ E vádakkal próbál voltaképpen szembeszállni Tordai, amikor azt állítja, hogy műve, bár "tsupa költemény", de a "jó erköltsöknek és betsületeknek regulái olly eleven színekkel rajzoltatnak le, hogy azokat az Olvasó ... mint-egy tükörben szemléli, és ugyan fel-lobbantatik azoknak a' gyönyörűséges példáknak követésére."

A védekezésnek ez a formája természetesen megintcsak sokkal régiebb keletű annál, semhogy az ő találmányának tekinthetnénk, Megtaláljuk ezt is D. Huet már emlegetett munkájában:

"Den vornemsten Zweck der Romanen, oder welches zum wenigsten derselbe sein woltem, und welches ihnen die Lesere allemahl vorstellen müssen, ist die Unterrichtung in einigen Dingen oder Wissenschaften, da man dan allemahl die Tugend rühmen und das Laster straffen muss."⁸¹ S az erényes életre tanítás gondolata nálunk is unos-untalan felbukkan az érvek sorában. Közhellyé változását az jelzi legvilágosabban, hogy elveszíti határozott jelentését, s mindenki úgy és olyan gondolatok védelmében citálhatja, ahogyan éppen a szükség kívánja. Jellemző

példa erre Báróczi Sándor Marmontel-fordítása.⁸² Előszavának végén szinte szokatlanul precíz és tiszta formában foglalja össze a regény apológiájának közhelyeit: a szép előadást élvezi az olvasó, azt hiszi, hogy egyedül "mulatságnak kedvéért" olvassa, s közben a "szép erköltsi tudomány"nak is észrevétlenül birtokosává válik. A "szép erköltsi tudomány" mögött azonban Báróczinál a szerelem apológiája áll! Előszava egészében véve rendkívül szokatlan hangnemű, Már első mondataiban visszautasítja azt, hogy a szokásos közhelyeket ismételgesse, hiszen amikor a mű "mingyárt első levelében is szerelmet tanál az Olvasó", akkor "a szerelmet illik ottan ditsérni". S utána hosszú oldalakon keresztül kifejti, hogy a szerelem voltaképpen a világ legfőbb mozgatója. A szerelmesek tetszeni akarnak egymásnak, s ezért követnek el jó cselekedeteket és nagy tetteket: ezért rohan a vitéz bátran a csatába, ezért irnak az írók, dolgoznak a parasztok a jó termésért, kereskedők nagy haszonért, s így tovább. Báróczi ugyanakkor tágan értelmezi a szerelmet, s körébe sorolja az önmagunk iránti szeretetet is. Gondolatmenetének forradalmi voltát akkor érthetjük meg igazán, ha tudjuk, hogy a regény ellenfelei éppen a szerelem ábrázolása miatt szórták rá a legvadabb átkokat. Citáljunk csak egyetlen jellemző mondatot Alexovics Vazul már említett könyvének szerelmes regényeket kárhoztató oldalairól: a regények világa "...ollyan világ, a'mellyben ember mind azokat az álnok praktikákat, 's mesterségeket, mellyekkel valaha a' szeretők éltek, szem eleibe teszi, hogy a' hajlandó, 's álhatatlan szívnék azokat tselekedetben, véghez-vitelben mutassa."⁸³ Világos,

hogy két nyelven beszélnek ugyanarról a dolgról: a jó erkölcsök terjesztése egészen mást jelentett a "legérzékenyebb nemzedék" vezérének, Báróczinak, mint az egyházi férfiu Alexovics Vazulnak.⁸⁴

Báróczi gondolatmenete persze ritka jelenség; korában a szerelemnek rajta kívül csak egyetlen "apologistáját" ismerjük: a fiatal Kazinczyt - s az ő nézetei is nyilvánvalóan az általa rendkívül tisztelt Báróczi hatása alatt fogalmazódtak meg. Ám szó sincsen a példakép gondolatainak pusztá utánérzéséről. Sokkal inkább továbbgondolásukról, s ez teszi érdekessé arra, hogy néhány sorban külön is foglalkozzunk vele. Kazinczy véleménye saját szándéka nélkül, Ivánkay Vitéz Imre regényfordításának elején nyert publicitást.⁸⁵ Ivánkay ugyanis az őt munkára ösztönző Gessner fordítójának akarta ajánlani művét, s az ajánlást elfogadó Kazinczy válaszlevelét /ha hinni lehet lábjegyzetének/ annak tudta nélkül szintén kinyomtatta saját ajánlólevele után. E levél tanubizonysága szerint Kazinczy a szerelemben már nemcsak a világ legfőbb mozgatóját, hanem az ember legnagyobb boldogítóját dicsérte. Nincsen "...semmi, a'mit nemesebb tetteimnek jutalmául az egetől inkább kérjek, mint azt a szerelmet, a'melly eped, kíváncodik, sir, rettegve remél, kívánságait bé-tellyesedve é még pedig gyakorta véletlenül bé-tellyesedve látja, 's hogy boldogságának birtokát annál állandóbbá tehesse, bennünket a' leg-nemesebb tetteknek elkövetésére tüzel, 's a' leg-édesebb kinok között forgat. ... Azokat a boldogtalanokat, a'kik ezt soha nem esmérték, vagy profanálták, szívesen szánom. Nem érzik ők, melyly meg-be-

tsülhetetlen szerentse: tsalódhatni!" Kazinczy itt egyértelműen /igaz, magánlevélben/ szint vallott, Fő célja nem az, amint már Báróczinak sem, hogy megideologizálja a szerelmet, s így hozzásimítsa a kor elvárásaihoz ábrázolását. Nem a közvetlen oktató-nevelő célzat a fontos számukra; a szerelemben az ember tetteinek belső, lélektani indítóokát kutatják, a hangsúlyt az individuumra teszik - s ez már valóban a modern értelemben vett szépirodalom szempontja.

Tévednénk persze, ha Bárócziban és Kazinczyban futólag elemzett két megnyilatkozásuk alapján egyértelműen a modern irodalom apostolait látnánk, hiszen sok-sok megnyilatkozásukból világos, hogy a kor irodalomfelfogásának normarendszere őket is kötötte. Az azonban kétségtelen, hogy idézett megnyilatkozásaik már a modern szépirodalom nézőpontja felé közelednek. Jelentőségüket akkor mérhetjük fel igazán, ha megvizsgáljuk azt is, hogy általában hogyan igyekeztek előszóíróink történetük szerelmes mozzanatait igazolni. Felfogásuk alapvető különbségét már az igazolni szó jelző: míg Báróczy és Kazinczy a szerelem lényege, jelentősége felett töprengtek /s közvetve ábrázolásának lehetőségein/, függetlenül a róla kialakult közvélekedéstől, addig a többiek éppen e közvéleményre figyelve próbálták művük polgárjogát bizonyítani. Akik csak azért veszik kezükbe a románokat - írja például Mándi Sámuel⁸⁶ - hogy belőlük a "szeretetnek mesterségét" tanulják, "azokat tiltom azoknak olvasásától", mert a szerelmes regényekben is azt kell nézni, "hogy győzött a' tisztaság, a' szemérmetesség, hogy győzedelmeskedett a' gonosz kísértetein a' Virtus," Szent-Iványi

László a regényében⁸⁷ található "tisztességes szeretet példaként ajánlja, akárcsak Kép Geyza László,⁸⁸ aki ezenkívül láthatóan a történet szerelmes voltát is igyekszik jelentékteleníteni; "...ámbar illetően nyájas beszédek foglalt is magában, úgy-mint a' minéműekkel a' szerelmesek élni szoktak, mégis semmi-némű botránkozásra nem terjed..." Közös jellemzőjük tehát a gondolatmeneteknek, hogy elismerik a szerelem tiltott terület voltát, s azon gondolkodnak, hogy hogyan tehetnék azt olvasóik előtt mégis szalonképessé.

Az előszavak többsége azonban nem, vagy nem csak a szerelem-erkölcs kérdéskörében mozog, hanem az erkölcs /hallgatólagosan magában hordozva a szerelmi problematikát is/ - hasznos tudomány - szórakoztatás háromszögében. Ez a viszonyrendszer azonban csak látszólag tágabb az előzőnél. Abban ugyanis, mint láttuk, belefért a modernebb törekvések megfogalmazása is, itt viszont a szórakoztatáson belül nem találunk további differenciálódást a valóban igényes szellemi élvezetet jelentő regény, és a csupán közvetlen szórakoztatásra törekvő új ponyva között. Nagyon valószínű pedig, hogy az azonos érvekkel operáló előszavak mögött különböző típusú művek állhatnak. Ám az elmélet még nem volt olyan fejlett, hogy valóban esztétikai érvelésszisztemmel elkülönítse a kettőt, amint a kritika is inkább morális, mint esztétikai ellenérvekkel dolgozott, s így maga sem ösztökélt az elkülönítésre. Ismét ponyva és értékes regény kényszerű szövetségéhez jutottunk tehát el.

Ha a szórakoztatás és az erkölcs viszonyának alakulását próbáljuk most már tisztázni /hiszen tudomány és szórakoztatás

viszonyáról többször volt már szó/, ismét a fejezetünk elején emlegetett tanító előszavakhoz kell viszonyulnunk. Tény ugyanis, hogy a század első felében, legalábbis Magyarországon, alig volt még érezhető a szakadás erkölcs és tudomány között. A kettő nagyjából egybeesett, így az akkori előszavak íróinak ugyan úgy természetes volt művük erkölcsös volta, amint tudományos rangjában sem jutott eszükbe kételkedni. Maga a szórakoztatás szempontja sem merült még föl: csupán a tudományok könnyebb elsajátíthatóságát emlegették, de hogy ez egyben szórakozás is lenne, arra nem gondoltak.

A következő fokozatot éppen a szórakoztatás eszméjének fölmerülése jelzi. A Lendelinus iffiunak szörnyű esete, avagy az ártatlanság veszedelmének nyilvánvalóságos példája⁸⁹ című 1762-ben kiadott könyv egészében véve az előbb említett őszintén tanító jellegű előszavakhoz hasonlóan még a barokk moralizáló irodalomhoz tartozik, de bevezetőjének sorai mögött már érezhető a szórakoztatás motivációja is. Ugyanezt mondhatjuk a Jeles gondolatok...⁹⁰ 1777-es fordításának előszaváról is, melynek szerzője szintén a tanító, Használni akaró célzatot hangsúlyozza - de tudatosan számol már a szépirodalom közkedveltségével, s ezért rövid történetet írt "minden erköltsnek végében". A szépirodalmi eszközök fontosságát azonban igyekszik is mindjárt lefokozni, amikor kijelenti, hogy "...az is tagadhatatlan, hogy ezen ékesség olly öltözete az erköltsöknek, mellynek meg-fogyatkozásában-is, ezeknek sérelem nélkül marad mivolta." Báji Patay⁹¹ 1781-es előszavában pedig azzal a később is többször előbukkanó közhellyel találkozunk, hogy

A' virágról a'méh mézet szij - pók mérget; -

De kérlek, ne kövessd az utóbbi férget!,

mely a szórakoztatás funkciójának határozott felismerését jel-
zi. Ám Báji Patay előszavának egészéből még az erkölcsök fon-
tosságának egyértelmű tiszteletben tartása csendül ki, s úgy
tűnik, az a kijelentése, hogy szeretné, ha a magyar ifjak "a'
midőn multságoknak idején olvasandják, abból méhek módjára
olly illatozó nedvességet szihassanak, melly által az igaz
bölcsességnek nagyobb mértékére el jussanak." - talán még ő-
szinte gondolat, s nem ürügyül használt közhely.

A következő lépcső ugyanis éppen ennek a gondolatnak a
köz helyé /s ezzel együtt ürüggyé/ válása, mely csak az egyre
nyiltabbá váló szórakoztató célzat leplezésére szolgál. Az
előfordulások legnagyobb részéről természetesen nem dönthető
el egyértelműen, hogy még az előző, vagy már a most említett
kategóriába tartoznak-e. Amikor például Kónyi János kijelenti,
hogy "A'mi a' munkának tulajdonát illeti, való, ha meg-fontol-
juk, hogy senkit erköltstelen vagy el-fajult indulatokra nem
gerjesztget; sőt ellenben szép erköltsü példákat láthat benne
's mintegy tükörben szemlélhet az olvasó."⁹² - csupán más jó-
val egyértelműbben megfogalmazott előszavai ismeretében sejt-
hetjük,⁹³ hogy itt is inkább a szórakoztató szándék leplezésé-
ről lehet szó. De hogyan dönthetnénk el a kérdést, amikor ezt
olvassuk a teljesen ismeretlen N. V. Ajtay Sámuel előszavá-
ban,⁹⁴ hogy nem kedveli a "gyönyörködtető és mulattató" törté-
neteket, ha azok "...nem egybek ha nem részszerint a' jó iz-
lést rontó, és hazugságokkal, s' képtelenségekkel tellyes,

részszerint pedig eltsábitó, 's a' képzelődő tehetséget megvesztegető találmányok, és irások. Ellenben a tisztességes erköltsökkal megegyező szépen folyó, jó izléssel irtt, és valószínűs meg történt dolgon fundált, 's intő példákkal tellyes mulattatásra tzelozó irásokat az olvasásra méltóknak lenni itelem."? A nehézséget az okozza, hogy valamennyi a körbe tartozó gondolatmenet a példával való tanításon /melynek létjogosultságát a bibliai példázatokra való hivatkozással is igazolni lehetett/⁹⁵ alapul, s ez szinte kivétel nélkül bármely történetre alkalmazható. Megnyugtató megoldást csak maguknak a regényeknek részletes elemzése hozhatna, erre azonban itt semmiképpen sem vállalkozhatunk, arról nem is beszélve, hogy akkor mai szempontok visszavetítésének veszélye látszik elkerülhetetlennek.

Van azonban néhány olyan előszavunk, amely maga is egyértelműen tanuskodik az erkölcs emlegetésének pusztá közhellyé változásáról, s ez biztosít bennünket arról, hogy a folyamat egészének fölvezolása közben nem követünk el nagyobb hibát. Az előbb idézett Kónyi egy másik művének⁹⁶ előszava például szándékosan igyekszik összemოსni a különféle művek között a határokat: "...én ugy vélem, 's hitelre méltónak állitom - írja - hogy nintsen olly alatsónyságu betsü könyv, mellyből az ember valamelly hasznот nem hajthatna; mert az, vagy az erkölcs tudományát, vagy az ékesen szólásnak formáját, vagy a henye órákban szivünkbe ötlődő vétkes gondolatoknak el-háritását, vagy pediglen valamelly tökéletlen életnek példáját 's a' t adja elő". Látjuk, hogy a felsorolásában az erkölcs csak egy a töb-

bi elképzelhető haszon közül, egy szinten áll többek között a szórakoztatással. Kitűnik az is, hogy Kónyi a különböző típusú könyvek összemosásával a szépirodalom alárendelt helyzetét akarja megszüntetni. Objektíve nézve persze rossz utat választ, hiszen a fejlődés nem az összemosás, hanem az önálló egyenrangúság felé mutatott, s Kónyi ráadásul nemcsak a tudomány és szépirodalom, hanem értékes szépirodalom és ponyva között is igyekezett eltüntetni a határokat. Persze nem tudhatjuk, hogy tudatosan vagy öntudatlanul nem ez volt-e célja?

De hozhatunk más példákat is. Harsányi Sámuel fordításának⁹⁷ Herceg Esterházyhoz szóló ajánlólevelében azon töpreng, hogy az általa fordított mesék "...mellyek tsak az unalmas időnek kedvesebbé tételére vagynak szerevezve" méltók-e mecénásához, s végül így oldja meg a kérdést: "...Hertzegséged abban tanállya leg főbb örömét, ha alatta lévőinek gyönyörűségeket is siettetheti; ezen irás pedig az erköltsnek jobbitásán kívül a' szivnek is kellemetes mulatsággal kedveskedik...". Azaz egészen megfordítja a szokásos sorrendet: a mű értéke nem az, hogy mulattatva észrevétlenül javítja az erkölcsöket, hanem éppen fordítva, a mulattatás a lényeg, s az erkölcsök szinte csak mellékesen szerepelnek. Ugyanezt tapasztaljuk a Gróf Pontisznak, avagy... című regény⁹⁸ előszavában is. Vagy itt van a már oly sokat emlegetett Gellert-regény 1778-as második kiadásának⁹⁹ előszava, melynek szerzője nem mulasztja el ugyan műve erkölcsi hasznának kiemelését, de aztán gyorsan hozzáteszi: "azzal is megelégszik, "...ha unalmas óráját sértődése nélkül az Olvasónak el-mulathatom." S hadd emlékez-

tessünk még arra a más kontextusban már idézett Kis János-le-
velre, melyben Zaid - fordításának értéktelenségéről ír Kazin-
czynak, s vessük ezt össze a mű előszavával,¹⁰⁰ Ebben a sze-
relmes történetet igyekszik szalonképessé tenni; hőseinek sor-
sában a valóságos kötelességek győzedelmének, a szerelmes in-
dulatok mérséklésének példáját szeretné látni. Ám valószínűleg
maga is érzi érvelésének gyengeségét, s ezért teszi hozzá a
biztonság kedvéért, mintegy zárásul: "Egyébaránt ha egy ártat-
lan szerelmesnek hányattatásain megindult, el ne felejtkezzél,
hogy tsak a' józan ész az, mellynek vezérlése állandós boldog-
ságot ígér."

Az erkölcs emlegetésének közhellyé válása, s egyre foko-
zódó háttérbe szorulása már sejteti a fejlődés következő szint-
jét, melyen maga a közhely is elmarad, s a szórakoztatás szem-
pontja egészen egyértelműen, leplezetlenül uralkodóvá válik.
Ezek az előszavak, melyeknek száma az eddig ismertetett tipu-
sokhoz képest rendkívül alacsony, már az 1800-as évek elején
születtek, jelezve, hogy a hagyományos irodalomszemlélet bal-
lasztjától milyen nehezen tudott szabadulni a regény. Korábbi
előszavaink közül egyedül az 1770-80-as évek már többször em-
legetett, rendkívül termékeny fordítójának, Kónyi Jánosnak két
bevezetését sorolhatjuk ebbe a csoportba. Az 1774-ben kiadott
Várta mulatság, avagy.... című műve¹⁰¹ elején álló egyik mon-
datának megfogalmazása félreérthetetlen: "De, kegyes Olvasóm,
ha ezen munkátskámban valamelly ékes beszédű szóllásnak formá-
ját, vagy a' bölts irások szerént való erköltsös tudományak
majmozását, vagy a Magyar Nyelvnek gondal értő tzifra kirámá-

zását, vagy pediglen a' dolognak valóságosan lett igaz voltát magaddal elhíttetni keresed, megtsalod magadat igen nagyon; hanem a tellyes munka, amit fellyebb említém, nem egyéb' mint az üres órákban való elmének ártatlan gyönyörködtetése, és a' helyélő észnek a rossz gondoktól való megmentése, vagy legigazabban magyarul mondván Mese." Kónyi azonban, akárcsak az előbb, most is kiönti a fürdővizzel együtt a gyereket is, ugyanis a jó stílusban, jó magyarsággal írt mű az értékes szépirodalomnak is alapkövetelménye lenne; itt mintha újra a ponyva ideológiája készülne! Hasonló megfogalmazással találkozunk jó tíz évvel később kiadott Ártatlan mulatság, avagy... című művének¹ bevezetésében is. Ennek ellenére nem vonhatjuk le azt a következtetést, hogy Kónyi már jó husz-harminc évvel előbb egyértelműen eljutott oda, ahová mások csak az 1800-as években; könyve többségének előszavában ugyanis ő is alkalmazkodni igyekszik kora követelményeihez, s szorgalmasan emlegeti a tudományt és az erkölcsöket, - ha, mint láttuk, csak ürügyként is.

Ugyanakkor nem mondhatjuk azt sem, hogy az e csoportba sorolható, 1800-as években született előszavak jelentősen túléptek volna Kónyi idézett két bevezetésének előszaván. Versey is a Kónyinnál megismert szellemben nyilatkozza Kolomposi Szarvas Gergelyéről¹⁰³ Ajánló Levelében: "...ha unalmas óráiban komor orcáját egy két mosolygásra győzi, nem tsak szerénységnek, hanem még különös dütsőségemnek is fogom tartani", és Fáy András első könyvében¹⁰⁴ tett kijelentése /"Tsak azt mondom mesétskéimre: hogy a' mellyek nem tanítanak, nevetessenek!"/ sem tartalmaz semmi újdonságot. S voltaképpen a Suszter

Lipli¹⁰⁵ 1808-as Elő-beszéde is csak annyiban, hogy szokatlannul agresszív és gunyos hangon fordul szembe azzal az olvasóval, "a'ki e' kartsu munkát tsak azért betsmérelné, hogy nevetségre gerjeszt..." A lényeg azonban semmit sem változott: a regény öntörvényeire figyelő, valóban elméleti-esztétikai fejtegetéseknek továbbra is hiába keressük nyomát.

+

Ezzel az előszavakból kibontakozó, explicit "regényelmélet" tárgyalásának végére is értünk volna, ám adósak vagyunk még az előző fejezet végén függőben hagyott kérdés megválaszolásával: hogyan illeszthető be végülis az előszavak elmarádása abba a fejlődésrajzba, amelyet a bevezetések problematikájának változásáról megvilágítani igyekeztünk? Első lépésként érdemes kissé tüzetesebben megvizsgálni ebből a szempontból a Kolomposi Szarvas Gergely imént oly sommásan elintézett előszavát. Mert igaz ugyan, hogy Verseghy azzal, amit elmond, gondolatilag nem lép túl kortársai színvonalán - ám ahogyan mondja, az feltétlenül figyelmet érdemel. Ajánló Levele és Elöljáró Beszéde nem más ugyanis, mint az előszóíró szokászatirikus hangvételű kifigurázása, s ez már önmagában is minden kétséget kizáróan jelzi, hogy az előrebocsátott töprengések valamennyi formája fölött eljárt az idő.

A könyv elején dedikációt hiába keresünk, s az Ajánló Levél is csak a "Nagyságos Asszonyom!" címet viseli. A címzett neve később sem bukkan elő, az ajánlás tehát fiktív személynek szól. Indítása a szokásos hangnemben történik, de aztán annál

meglepőbben folytatódik; a mesénás megszólal, s leleplezi az álszent közhelyeket. "Mély tiszteletem után tellyes bizodalommal kérem Nagyságodat, vegye e' munkátskát - - 'Talán er-szényemnek kegyes szárnyai alá?' - Nem, Nagyságos Asszonyom! /.../ -, Vagy tán kegyelmes pártfogásom alá?" Ezt sem kéri egyenlőre, mondja az író. Hanem akkor vegye magához, "mikor a' falura kimegy, hol játszó társaságok, theátrumok és minden egyéb városi mulatságok nélkül szükölködni szokott." - s itt következik az előbb már említett szórakoztató célzat egyértelmű kifejtése, megtoldva azzal is, hogy a szórakoztatást kifejezetten az új irodalom feladatának tartja: régen elég volt a neveltetésre egy udvari bolond vagy egy bohóc, "De a mai Dámákat és Urakat mosolygásra birni, bizonyára nem bolondnak, sem arlecchinonak a dolga." Az Elöljáró Beszéd hasonlóan szatirikus hangvételt már címe is jelzi: "Az érdeemes Olvasóhoz Elöljáró Beszéd is, nem is". Mindenekelőtt leszögezi, hogy tudatában van a "jó bornak nem kell czégér" igazságával, de tudja azt is, hogy Elöljáró Beszéd nélkül a legjobb könyv sem számíthat sikerre. Épp ezért, miután elkészült munkájával, legfőbb gondja volt, hogy egy jó "prefatziót" kerítsen. "Elővettem e' végből sok régi deák és görög classikus Könyveket, melyek' elejébe az ujjabb classikus Írók temérdek sok, szebbnél szebb és tudósabbnál tudósabb elöljáró beszédeket készítettek, 's mindegyikből egynehány elöljáró periódust kicsenvén, olly gyönyörű prefatziót csináltam, hogy magam sem tudtam elegendőképpen sem csudálni sem érteni." - mondja, leleplezve az előszóírás mechanikus, minden eredetiséget nélkülöző munkává válá-

sát. Végül mégsem ezt tette könyve elejére, mert rájött, hogy "...előre okosan beszélleni lehetetlen arrul, a'mit az ember maga sem tud." S ezután következik az Elöljáró Beszéd legérdekesebb része: a fiktív olvasó közbeszólása, s az író felelete. "'Hisz ebben nem a' Herosnak gyermekkoráról, hanem a' jelenvaló munkának közre bocsátásáról kellene szólni: hogy p. o. szép papiruson, szép betűkkel, kötetenkint fertály esztendőnkint vagy holnaponkint, olly ócsó áronn ammint csak lehet, sok jó barátoknak kívánságára 'sa't fog közre bocsátatni.' Megkövetem az Urat! ezek részént nem hozzám, hanem a' Kiadóhoz tartoznak, részént jövőendő dolgok, mellyekről előre semmi bizonyost nem lehet ígérni, egy általjában pedig az Olvasó Uraktul függnék. Mert ha ezek a könyvek kötetkéit frissen veszik és jól megfizetik, a' Kiadó is frissen és szépen fogja nyomtatni és általam készíttetni. Eggy szóval: mink ketten, a' Kiadó tudniillik és én, ugy fogunk mindenkor tánczolni, ammint a' Vevő Urak hegedülni fognak."

A lényeg, azt hiszem, világos: az üzletté vált irodalmi életben mindennek az olvasó igényei szerint kell történnie /ez ilyen nyíltan még sehol sem fogalmazódott meg!/, s az olvasó már unta a régi közhelyeket. Szatirává alakított formájukon nyilván jól mulatott, egyébként viszont nem volt kíváncsi rájuk. Leszűrhetjük tehát azt a megállapítást, hogy az előszavak azt a fejlődési fokot tükrözik, amikor az olvasókat még a "tudós irodalom" táborából kellett elhódítani, illetve a "tudósok" véleménye /legalábbis a közhit szerint/ komolyan befolyásolhatta egy regény sikerét. Eltűnésük pedig

azt bizonyítja, hogy a regényirodalom túllépett ezen a szinten. A műfaj már nem szorult védelemre, pontosabban egyre kevésbé érdekelte művelőit a "tudósok" acsarkodása. Rájöttek nyilván, hogy rendelkeznek már egy olyan állandó közönséggel, amely csupán szórakozni akar, s ugyanugy nem figyel az elméleti-morális aggályoskodásokra, mint a regény "apologistáinak" ellenérveire. Akkor sem, ha kedvenc olvasmánya Elöljáró Beszédében találkozhatna velük!

Előszóra tehát nincsen szükség, reklámra azonban - igen! Az Elöljáró Beszéd helyett szaporodnak a kiadói tudósítások, "Hir-Adás"-ok, "Jelentés"-ek, melyek többnyire már nem a kötet elején álltak; vagy néhány lapos külön kiadványként jelentek meg, vagy az utolsó lapokat foglalták el. S tartalmuk is alaposan megváltozott. A régi közhelyekből csak egy-egy felszínes fordulatot tartnak meg /pl. az olvasót "tudósnak" titulálják, vagy a mű valóságos történet voltára emlékeztetnek/, s a hangsúlyt a mű mulattató, szívet gyönyörködtető voltának, szépségének minél meggyőzőbb kifejtésére fektetik. Hartleben Konrád Adolf 1808-ban indult Mulatságos Könyv-Tár a' pallérozott Olvasóknak című regénysorozata már címében is a szórakoztatást igéri; első kötete előtt olvasható kiadói felhívásában¹⁰⁶ pedig részletesen kifejti, hogy "Hasznosak sőt szükségesek a' mulatságos el-beszéllések, történetek." Megigéri ezenkívül, hogy a sorozatban kiadott művek szerzői nem kezdők lesznek, hanem a leghíresebb írók. A vállalkozás izmos voltát mutatja, hogy bátran ki meri jelenteni: "A' Pestiek nem prenumerálhatnak, egygyenként vehetik a' darabokat, a'mint ki jönnek egymás után..." A Téli és Nyári Könyvtár darabjai előtt sem ta-

lálunk előszót, minden kötet végén ott áll viszont a kiadó "Hir-Adás"-a. Ebben a sorozat már megjelent regényeit hirdeti, s a következő kötet címét és megjelenési idejét /pl. "A' jövőendő Esztendőbéli Pesten Sz, Jó'sef napján tartandó vásárkor..."/¹⁰⁷ s persze árát közli, néhány érdeklődést felkeltő mondat kíséretében. A fősvény Ángy, avagy... című regényről¹⁰⁸ például ezt olvashatjuk: "Egy nagyon Szivre ható, 's bájos, de magában még is valóságos eredetű történet, Szép Tzim képpel." Utolsó szavai a könyv külalakjára vonatkoznak, s hogy ez egyre fontosabbá vált már a XVIII. század végétől kezdve, azt Füstökuti Landerer 1799-ben megjelent előfizetési felhívása¹⁰⁹ /a Rózsa Szin Könyvtárra/ is bizonyítja: mindegyik "kötet nyolczad részben van, szép nyomtatópapíroson, szép betűkkel, rózsaszin boríték alatt, gyönyörű rézre metszett képekkel, 12 és 15 árkusnyi nagyságban." Landerer ravaszságára jellemző egyébként, az előfizetési felhívás, melyből idéztünk, valóban nyomdatechnikailag különleges gondossággal és tisztán, rózsaszin, finom papíron készült - maguk a regények azonban semmivel sem voltak különben a külalakjukban átlagosoknál.

Mindent összevetve megállapíthatjuk tehát, hogy ha a regényműfaj /s általában a szépirodalom/ önállóságát bizonyító, valóban elméletileg kifejtett gondolatmenetekkel nem is találkozunk korszakunkban, az ennek előfeltételét jelentő alapvető izlésváltást már egyértelműen jelzi az előszavak elmaradása; szórakoztató mű - szórakozásra vágyó olvasó találkozása zavar-
talanná válik. Ez az állapot természetesen csak utolsó fázisa egy hosszú, általunk végigkísérni igyekezett folyamatnak, s

s természetesen megint csak nem jelenti azt, hogy az előszavak egycsapásra eltűntek minden regény elejéről. Ismét az előző fejezetünkben található táblázatra utalunk itt, melyből a tendenciózus jelleg világosan látható.

KÜLSŐ MEGKÖZELÍTÉS II.: A CIM METAMORFÓZISA

Vizsgálódásaink során elemeztük már a regény dedikációját, Ajánló Levelét, Elöljáró Beszédét, sőt igyekeztünk következtetéseket levonni ezek hiányából is. A címoldalon viszont mindig átlapoztunk - holott ez a mű valódi "nyitánya", s jogosan vetődik föl a kérdés: kétségtelen átalakulásának nyomkövetésével az eddigiekhez hasonló elméleti következtetésekre juthatnánk-e vagy sem? A következő oldalakon erre a kérdésre keressük a választ, s vizsgálódásunk végeredményéből talán nem árt előrebocsátani azt, hogy a címek változása semmiképpen sem ellentétes ugyan eddig vázolt fejlődésrajzunkkal, de nem is minden tekintetben paralell vele.

+

Máté Károly kutatásai szerint első nyomtatott könyveinknek egyáltalán nem volt címlapjuk; ezt csak a könyvtermés mennyiségi növekedése, a pontos bibliográfiai adatok fontossá válása tette szükségessé.¹ Ám XVI-XVII. századi szerzőink nem elégedtek meg néhány adat közlésével. Lehetőleg egyetlen hatalmas körmondatban a könyv szerzőjéről, mecénásáról, kiadásáról, tartalmáról, hasznos voltáról is minél többet igyekeztek elmondani. "...mikor ... tömegcikké válik a könyv, önkéntelenül kifejlődik a verseny és megszületik a reklám."² - adja okát ennek Máté, s valóban kétségtelen is, hogy a hosszú címoldal a mai fülszöveg őse - ám nem mindegy, hogy mitk mivel és ho-

gyan reklámoztak a könyvek története során.

A fejlődésnek nyilvánvalóan /regények esetében különösen/ a XIX. század elejére nálunk is általánossá vált mai formátumu, tömör cím felé kellett mutatnia. A modern olvasót ugyanis már nem meggyőzni kellett a könyv értékeiről, hanem érdeklődését fölkelteni iránta - s a kiadók nyilván belátták: néhány jól megválasztott, kellőképpen sokat sejtető szó többet ér az új viszonyok között, mint a több soros szóáradat, melyből sokszor nehéz a lényeget kikeresni; kerüljön hát a részletes reklámszöveg a kiadói tudósításba, vagy a könyv hátlapjára! Természetesen magának a meggyőzésnek az eszközei is alaposan átalakultak addigra. Korábbi fejezeteink eredményeinek tudatában azt várhatnánk, hogy az előszavakhoz hasonlóan kezdetben a címekben is az erkölcsi-tudományos haszon emlegetése az egyeduralkodó, majd mellette föltűnik, s azt lassan közhellyé szorítja vissza a szórakoztató célzat, mely néhány esetben kizárólagossá is válik, hogy az utolsó fázisban aztán végképp lekopják minden fölösleges sallang. A címek alakulását közelebbről tanulmányozva azonban némileg bonyolultabb fejlődésképpel találkozunk.

Legkorábbi címlapjaink többsége még megfelel előzetes várákozásunknak: bennük a szerző-fordító egyértelműen munkája hasznos-erkölcsnevelő funkcióját hangsúlyozza. A már más szempontból is többször az előző korszak emberei közé sorolt Taxonyi János munkájának címe is tipikus barokk vonásokat őriz: "Az emberek erköltseinek és az Isten igazságának Tükörei az az Némelly ritka, és válogatott Történetek a' mellyekben az embereknek mind jó, mind gonosz tselekedeteik, és azoknak jutal-

mazásában Istennek igazsága nyilván és világosan elő adatnak." Nemcsak a tükrök emlegetése jelzi a barokk kötődést, hanem megtaláljuk benne a XVI-XVII. századra oly jellemző azaz /más esetben avagy/ kötőszóval kapcsolódó kettős címet is. Ez Máté Károly szerint a cím eredetileg latin nyelvű első részét kapcsolta össze a másodikkal, s már az általa vizsgált korszak második felében is ritkán fordult elő.³ Anyagunkban azonban, igaz, csak egyszer, s nyilván nem véletlenül e most tárgyalt csoportba tartozó címben még előfordul: "Oeconomia Vitae Humanae. Az az emberi életet igazgató Bölts regulák, mellyek..." - fogalmazza könyvének címét 1777-ben Sófalvi József. Máshol a kettős cím fogásának alkalmazása nélkül alakul ki a barokk körmondat: "A ++ Fő Hadi-Vezérnének Halálos ágyában Gyermekeihez Tett Utolsó Tanításai Mellyek által a'ra kívánnya őket meg-tanítani, hogy mivel légyenek Vallásokhoz, Királyokhoz és a Társalkodó élet-hez Kötelesek." - olvashatjuk B. Josintzi Sándor 1781-ben megjelent fordítása elején.

A fenti példák mindegyike az általunk vizsgált korszak első feléből való, s ez ezuttal nem véletlen. Feltűnő ugyanis, hogy az 1780-as évek második felétől alig-alig találkozunk erkölcsi-oktató célzatot hirdető címmel, s a kivételek többsége is hangsúlyozza, hogy az utána következő könyv kifejezetten a gyerekek erkölcsi épülését szolgálja; "Szép történetek és épületes beszéllgetések a' gyermekek erköltsi oktatásokra." - olvashatjuk például 1804-ből.⁴ S ami talán még feltűnőbb, az egész anyagban alig néhány olyan címet találunk, amely összekötni igyekszik a hasznos oktatást a szórakoztatással. Emlékezzünk előszavainkra: azokban éppen ez a felfogás volt általánosan

jellemző, s a puszta szórakoztató célzat még az 1800-as években is viszonylag ritkán fordul elő.

A címekre viszont éppen az a jellemző, hogy a barokk öröksége, a hosszú körmondat már korán megszabadul a hasznosság bénító közhelyétől, s ha a szórakoztatást nem is vállalja mindig nyíltan, de egyértelműen a figyelemfelkeltés eszközévé válik. Már az erkölcsi hasznot hangsúlyozó címek virágzása idején, 1778-ban ezt olvashatjuk egy regény címlapján: "Cyrus' Nyugodalma avagy Cyrusnak Történetei és Élete, az ő XVI. Esztendőskorától fogva életének XL-dik esztendejéig."⁵ S e még tartózkodó, akár semlegesnek is nevezhető cím után nem egészen egy évtizeddel már ezt olvashatjuk Kép Geyza László tollából: "Szerelem példája, az az: Szerentsés Florenziai, vagy is Della-Valle Olasz Grófnak magátul egybe szedett Történeti, mellyeket a' magyar ifjuságnak kedvéért, hazafiainak gyönyörködtető mulatságára németből magyarra fordított".⁶ S a következő évtizedekben az ilyen stilusu címek válnak uralkodóvá - ha a szerelmet nem is mindegyik hirdeti nyíltan már a könyv homlokán.

De mi a helyzet a rövid, tömör címekkel? Ha azt hinnénk, hogy ezek csak korszakunk végén jelentek meg, ismét csak tévednénk. Voltaképpen már Gerő György fordítását, a "Keresztény Herkulesnek Bullióni Godefrednek Hadi Munkái"-t is közéjük sorolhatjuk 1768-ból /!/, különösen, ha nem a mai egy-két szavas, hanem a korában divatos több soros címekkel hasonlítjuk össze, s ugyanide tartozik a sokat emlegetett Gellert-regény /"A' Svétziai Grófné G⁺⁺né Asszony Élete" - 1772/ is. Báróczi

hires első fordításának címe azonban már egyértelműen tömör /"Kassándra"-1774/ s hasonlóan tömör például Dusch-kiadásának címe is /"Erköltsi Levelek"-1786/. A rövid cím körülbelül ^{az} egyértelműen a figyelemfelkeltés eszközévé váló körmondattal egyidőben, az 1780-as évek végétől bukkan elő igazán rendszeresen, s válik mind gyakoribbá. Kétségtelen ugyan, hogy korszakunkban utalkodóvá válni még nem tud, de az mindenesetre tény, hogy az első hazai regénytár, a Rózsa Szin Gyűjtemény kötetei a felének a címe már tömörnek nevezhető /"Jetta a szép tündér-asszony", "A természetnek fia", "Miklós sógor", stb./

+

Mi az oka ennek a nem egészen következetes, s az előszavak vizsgálata után kissé logikátlanak tűnő fejlődésnek? Egyrészt talán az, hogy íróink-fordítóink úgy érezhették: elég, ha az előszóban védekeznek a várható vádak ellen, s megnyugtatóan az olvasó lelkiismeretét, hogy nem erkölcsromboló olvasmányt vesz a kezébe, a címet pedig bátran megtarthatják a fenntartások nélküli figyelemfelkeltés eszközének. Másrészt a címben megnyilvánuló szokatlan "gátlástalanságot" az a pusztán tény is elősegíthette, hogy nem eredeti mű, hanem fordítás került ki a tolluk alól. S ha nem is valamennyien vallották a szoros fordítás elvét, /a fordítás elvei tisztázatlanok voltak - kiderül ez az előszavakból is/ a cím esetében többnyire tükörfordítást végeztek - s így az eredeti, többnyire német irodalom fejlettebb viszonyait plántálták át hazai környezetbe.

Nézzünk néhány példát!

Az előbb említettek közül így hangzik a Cyrus Nyugodalma... eredeti címe: "Le Repos de Cyrus, ou l'Histoire de sa vie depuis sa seizième année jusqu' à sa quarantième."⁷ Vagy egy későbbi példa: "Gróf Pontisznak avagy a' tulajdon fia által megöletetett Atyának szomorú története" /1788/ = "Der Graf von Pontis, oder der von seinen Sohne ermordete Vater, von dem Verfasser des Versuchs ist rührenden Erzählungen."⁸ A rövid címek közül idézzük a Gellert-regény eredetijét: "Leben der schwädischen Gräfin von G⁺⁺⁺",⁹ Báróczi "Kassándrá-jának francia címe "Cassandre",¹⁰ Dusch-fordításáé pedig "Moralische Briefe zur Bildung des Herzens", s még egy példa 1801-ből: "A' Természetnek Fia" = "Der Sohn der Natur".¹²

A példák számát lehetne tovább növelni, ám a lényeg talán ennyiből is világos. A regények címlapjának változása ugyanugy beilleszkedik a fejlődés folyamatába, mint a dedikáció-ajánlás-előszó hármastartalmi formai alakulása - csupán egyrészt sajátos funkciója, másrészt az eredeti műhöz való szorosabb kötődése lehetővé teszi számára, hogy hazai viszonyokat a szokottnál kissé nagyobb mértékben hagyja figyelmen kívül. Nagy vonalakban azonban itt is az általános fejlődésvonal tükröződik, jelezve, hogy a kor elvárásai e téren is meghatározóak. Egyrészt úgy, hogy az első időszakban az itthoni állapotoknak megfelelőbb művet választanak fordításra /hiszen a korai művek címének egy része is szó szerinti fordítás/, vagy a hazai viszonyokhoz tudatosan alkalmazkodva mégiscsak átalakítják művük címét.

BEFEJEZÉS: EREDMÉNYEK ÉS KÉRDŐJELEK

Több szempontból is végigkísértük első regényelőszavaink fejlődését, ám problematikájukat nyilvánvalóan nem meritettük ki. Nem foglalkoztunk például a regény "felségterületén" messze tulvezető fordításelméleti kérdésekkel, vagy az eredetiség itt-ott felvetődő gondolatával, s nem vállalkoztunk annak tisztázására sem /mint bevezetőnkben említettük/, hogy mit tartottak abban az időben elméletileg regénynek. Zárásul mégis megkísérelhetjük talán néhány tanulság megfogalmazását - nem annyira az eddigiek összefoglalása céljából/ez talán fölösleges is lenne/, hanem inkább néhány még kellő világossággal le nem vont következtetésre, s a továbblépés lehetséges utjaira helyezve a hangsúlyt.

Munkánk során feltűnhetett talán, hogy milyen gyakran kellett emlegetnünk a "közhely" szót. Fogalmazzunk most már egészen világosan: regényelőszavainkban alig találunk olyan gondolatot, melyet ne kellett volna forrásaihoz jelenleg visszavezethetetlennek bizonyult közhelynek neveznünk, s valljuk be, munkánk előkészítése során az okozta a legfőbb gondot, hogy lehet-e többnyire már ismert gondolatokból /ha azok közhely volta nem is volt minden esetben ilyen világos/ új következtetéseket levonni. Végülis úgy érezzük azonban, s közhelyek vizsgálatát két szempont is érdekessé tehetette.

/1./ Egyrészt maga az a tény, hogy regényelőszavaink közhelyek gyűjteményei, funkciójuk, az olvasóközönséggel való kapcsolatuk tisztázása során értelmeződhetett: a nagyközön-

ségnek szánt legnépszerűbb műfaj előszavaiban a nagyközönség igényei tükröződnek. Az olvasó "tömegeket" ugyanis nem új, magvas igazságokkal lehetett legkönnyebben meggyőzni, hanem régi igazságok minél tetszetősebb tálalásával, amelyekre rá lehetett bólintani, gondolkodás nélkül el lehetett őket fogadni. Tehát, kiegészítve ezzel eddigi megállapításainkat, a regényelőszó követelményei nem is serkentettek valóban új regényelméleti gondolatok kifejtésére. Nem széles látómezőt átfogó koncepciókkal, hanem a mindennapi célok által meghatározott kis érvekkel vehették föl a harcot legeredményesebben a régi szemlélet ellen - a közönséget szerették volna ugyanis meggyőzni igazukról, s nem e régi szemléletmód képviselőit. Természetes ugyanakkor, hogy a regényelméleti gondolkodás csiráit is fölfedezhetjük bennük.

/2./ Másrészt a viszonylag nagy szamu regényelőszó áttanulmányozása, s a bennük található közhelyek kronológikus áttekintése során bebizonyosodott, hogy közhely és közhely között is van különbség, s változásuk tanulmányozása egy fontos izléstörténeti átalakulás felméréséhez segíthet hozzá. A többi kontextusába ágyazva néhány jól ismert régi közhely is érdekes következtetések levonására adott lehetőséget.

Vizsgálódásaink során szembekerültünk egy igen komoly elméletimódszertani problémával, mely a kutatások jelenlegi stádiumában megoldhatatlannak bizonyult. A dolgozatunkban annyit emlegetett izlésváltás, a hagyományos irodalomfogalom átalakulása nemcsak a regényműfaj megjelenésével és népszerűvé válásával, a szépirodalom egészéről való gondolkodás változásá-

val áll összefüggésben - mi viszont következtetéseinket csak a regényelőszavak alapján vontuk le. Egyáltalán nem biztos ugyanakkor, sőt nem is valószínű, hogy a többi szépirodalmi forma pontosan ugyanolyan utat járt volna be ebben az átalakulásban, mint a regény, amelynek legnépszerűbb volta vitathatatlan volt. Dolgozatunk során igyekeztünk ugyan vigyázni arra, hogy a regényt és a szépirodalmat ne mossuk egészen egybe, de a következetes szétválasztás, éppen a többi szépirodalmi forma hasonlóan feltáratlan helyzete következtében, nem volt lehetséges. Megállapításaink egy része így nyilvánvalóan korrekcióra szorul majd; ez a munka újabb források bekapcsolásával /más előszavak, folyóiratcikkek, írói levelezések stb. szisztematikus tanulmányozásával/, a felvetődő problémák kisebb részletekben történő körüljárásával végezhető csak el.

Munkánk során csak a magyar fordító által irt, kifejezetten hazai közönséghez szóló előszavakat dolgoztunk fel, amíg a bizonyíthatóan szerzői előszavakat nem vettük figyelembe következtetéseink levonásakor; ezek száma egyébként jelentéktelenül alacsony. Ugyanakkor hallgatólagosan elsiklottunk az a tény fölött, hogy a hazai fordító esetenként nyilván az eredeti mű előszavát "magyaribotta", alakította át a hazai viszonyoknak megfelelően. Igen érdekes feladatnak ígérkezik tehát az eredeti előszavak összehasonlítása a magyar fordító által készítetttel: abból, hogy mit és hogyan vett át, illetve mit nem, minden bizonnyal érdekes következtetéseket lehetne levonni. Erre a feladatra azonban most nem vállalkozhattunk, márcsak a forrásanyaghoz való hozzáférés nehézségei miatt sem.

Végezetül adjunk számot dolgozatunk legnyilvánvalóbbnak tűnő hiányosságáról is. Arról, hogy az előszavakból levonható elméleti tanulságokat nem szembesítettük a kor regényírói gyakorlatával; magukkal a művekkel. Kétségtelenül izgalmas feladat lenne annak felderítése, hogy az előszavak tanulmányozása során kibontakozott folyamat végigkövethető-e egyáltalán, s ha igen, milyen módosulásokkal a fordított művek jellegének átalakulásában; az előszóban kifejtett elvek megfelelnek-e az utána következő mű tartalmának. Az összehasonlitások során az előszóírók szándékos ködösítéseire, reklámfogásaira nyilván az eddigieknél jóval nagyobb biztonsággal mutathatnánk rá. Ezt a munkát azonban nem lehetett az előszavak vizsgálatával párhuzamosan elvégezni; úgy véljük, százötven előszóról lehet /a tévedések kockázatát vállalva/ átfogó képet festeni előtanulmányok hiányában is; százötven, többségében vaskos regényről aligha. Arról nem is beszélve, hogy maguknak a regényeknek a vizsgálata már egy új területre vezetett volna bennünket: regénytörténet és regényelmélet-történet határos ugyan, de nem esik egybe. Mostani munkánk során tudatosan az explicit "regényelmélet" tárgyalására vállalkozhatunk, remélve, hogy ily módon újabb szempontokat adhatunk az immanens vizsgálódásokhoz is.

FÜGGELÉK

1. Az emberek erköltseinek és az Isten igazságának Tükörei azaz..., ford. Taxonyi János. Győr, 1740.
2. Telemakus Bujdosásának Történetei., ford. Haller László. Kassa, MDCCLV.
3. Szent Hilárius, vagy... egybeszededetvén kibocsáttattak B.. P. által. 1760.
4. Két Krónika. Az első ... Buda, 1761.
5. Landelinus Iffiunak szörnyü esete azaz ártatlanság veszedelmének nyilvánosságos példája. Kolozsvár, 1762.
6. Keresztény Herkulesnek Bullioni Godofrednek Hadi Munkái, ford. Gerő György. Kassa, 1768.
7. Telemakus Bujdosásának Történetei, ford. Haller László, Kassa MDCLXX.
8. A' Svétziai Grófné G⁺⁺né asszony Élete. Irattatott... Gellert által. Kolozsvár, 1772.
9. Buda Várának Viszsza-vételekor...Egy Kartigám nevü Török Kis Asszszonynak...Történeti, ford. Mészáros Ignácz. Pozsony, 1772.
10. Bélizárius... Marmontel uram által kiadatott, ford. Z. P., Kolozsvár 1773.
11. Keresztény Tudományi elmélkedések..., ford. Kónyi János. Buda 1774.
12. Trója veszedelme... melyet egybe szedett... Dugonics András. Pozsony 1774.
13. Várta mulatság, avagy..., ford. Kónyi János. Pozsony, 1774.
14. Kassandra, ford. Báróczi Sándor. Bécs, 1774.

15. Erköltsi Levelek, ford. Báróczi Sándor. Bécs MDCCLXXV.
16. Erköltsi Mesék, ford. Báróczi Sándor. Bécs, 1775.
17. Ábel Káin által lett halála. Geszner írásiból... ford. Kónyi János. Pest 1775.
18. Diszes erköltsekre Tanító Beszéddek, mellyeket ... Marmontel Írásiból...ford. Kónyi János. Bécs, 1775.
19. Az amerikai Podotz... ford. Kazinczy Ferenc, Kassa, 1776.
20. Belisarius... Marmontel... által... ki-adatott... ford. Dániel István, Kolozsvár, 1776.
21. A bötsületes embernek kézi könyve avagy... ford. Saur Józéfa. Kolozsvár-Szeben 1776.
22. Jeles Gondolatok rövid Történetekkel, mellyek... Kolozsvár, 1777.
23. Oeconomia Vitae Humanae. Az az... ford. Sáfai József 1777.
24. Cyrus' Nyugodalma avagy Cyrusnak Történetei és Élete ... Kolozsvár 1778.
25. G⁺⁺ nevezetű Svédi grófnénak... ki-adta... Gellert. Ford. Szláv. S. J., Pozsony-Kassa 1778.
26. Igen szép nyájas História az Fortunátusról... Pest 1778.
27. Magyar Hadi Román, avagy..., írta Kónyi János. Pest 1779.
28. A' Régi Indus Böltsekedések. Azaz... ford. Báji Patay Sámuel Eger MDCCLXXXI.
29. Kisdedek Tudománnal tellyes Tárháza. Melly... készített ... Beaumont Mária által... Kolozsvár, 1781.
30. A⁺⁺ Fő Hadi-Vezérnének Halálos ágyában... Ford. B. Josintz Sándor. Kolozsvár, 1781.

31. Pulkeria és Amalia'... Temesvár, 1782.
32. A' mindenkor nevető Democritus, avagy... szedegetett össze Kónyi János. Buda, 1782.
33. Telemakusnak az Ulisses Fiának Bujdosásai. Mellyet...irt Feneloni Salignák Ferentz... ford. Zoltán József. Kolozsvár, 1783.
34. Bidpai és Lokman' indiai historiái és költött beszédei, mellyek... Galland... által frantzia nyelvre... fordítottak. Kolozsvár, 1783.
35. Barátságos Oktatás... Iratott német nyelven Meyer András által... ford. Szerentsi Nagy István. Pozsony-Buda, 1783.
36. XIV. Kelemen Pápnak ama'... ford. Kónyi János. Buda, 1783.
37. Cziropedia: azaz Kxenofonnak...Historiája, ford. Szilágyi Márton, 1784.
38. Ártatlan Mulatság avagy..., ford. Kónyi János. Buda, 1785.
39. Apophtegmata azaz ... hajdan... Plutárkus össze szedett... Rotterdamus deák nyelvre által-tett...ford. Lethenyi János. Pécs, 1785.
40. Szerelem példája, az az ..., ford. Kép Gejza László. Bécs, 1784.
41. Szívet sebhető 's elmét Gyönyörködtetéssel tanító Római Mesékben Tett Próba..., ford. M. Mándi Sámuel, Pozsony, 1786.
42. Pater Aemilian...,irta G. M., Bécs MDCCLXXXVII.
43. Szigvárt' Klastromi Története, ford. Barczafalvi Szabó Dávid. Pozsony, 1787.
44. Az Izé Purgatóriumhoz való utazása. 1787.

45. Ifjabbik Robinzon, íródott a' gyermekeknek... J. H. Kampe Ur által, ford. Gelei József. Pozsony 1787.
46. Téli Éjtszakák... Faludi Ferentz maradvány munkája. ... közre botsátotta Révai Miklós. Pozsony, 1787. /A dedikáció és ajánlás Révaitól származik./
47. Báró Trenk Fridrik emlékezet méltó életének históriája. Irattatott magától... 1788.
48. Gessner' Idylliumi, ford. Kazinczy Ferentz. Kassa, 1788.
49. Hallónak boldog estvéje, ford. G. J., Pozsony, 1788.
50. Etelka... Irtá Dugonics András. Kassa, 1788.
51. Gróf Pontisznak avagy ... ford. B. M. J. Kassa, 1788.
52. Keresztén érzékenységei. Az udvari tanácsos Wielánd ur munkái közül, ford. Wályi K. András. Kassa, 1789.
53. Bácsmegyeynek öszve-szedett Levellei. Kassa, 1789.
54. A'Tiszta és Nemes Szerett Ereje, ford. Ivánkay Vitéz Imre. Kassa, 1789.
55. Elmés és mulatságos rövid Anekdoták. Mellyeket... kiadott Andrád Sámuel. Bécs, 1789.
56. Erkölts-Könyvetske. Iródott... gyermekeknek... Kámpe J. H. által, ford. Földi Ferentz. Komárom-Pozsony, 1789.
57. B. H. P.: Edgy, ^a, Teremtőhez fel-emelkedett elmének szabad gondolkodásai... Bécs, 1789.
58. Elmés és mulatságos rövid anekdoták... ford. Andrád Sámuel. II. darab. Bécs, 1790.
59. Erkölts-Iskola az az..., ford. Farkas Antal. Kassa, 1790.
60. II. József életének rövid leirása, mellyet...szedegetett öszve Pétzeli József. Komárom, 1790.

61. Az Arany Peretzek. ... Irta Dugonics András. Pest, 1790.
62. Julia levelei Ovidiushoz. Kassa, 1790.
63. Valéria és Scipió! Avagy... Pest 1790.
64. A' Budai Basa, ford. Aranka György. Bécs, 1791.
65. Jelki Andrásnak egy született Magyarinak Történetei. A'ki... Magyarba foglalta Sándor István. Győr, 1791.
66. Elme-Futtatások. Avagy Bellebének és Kárpillónak tündéres Történetei. Kónyi János által. Buda, 1792.
67. Uzung. Napkeleti történet. Készítette Haller Albert, ford. F. Őri Fülep Gábor. Pozsony, 1792.
68. Barklájus János' Argenisse, mellyet..., ford. Fejér Antal. Eger, 1792.
69. Herfort és Klárika, ford. Sz. I. Pest, 1792.
70. A szerencsétlen szerelmesek, avagy..., ford. Naláczai József. Kolozsvár-Szeben, 1793.
71. Kándid vagy a ... Eldorádóban. 1793.
72. ΣΩΚΡΑΤΗΣ ΜΑΝΟΜΕΝΟΣ. Az az a'Szinopei Diogenesz' Dialóguai. Consil Wieland írásaiból. Pest, 1793.
73. Amerikának Fel-találásáról, ... Kampe J. H. által ... iratott ... Kolozsvár, 1793.
74. Montier Aszszonynak a' maga leányával ..., ford. Mészáros Ignác pest 1793.
75. Az emberi nemzetnek megsértődött törvényei, ford. Egyházas-Rádóczi Boda József. Bécs, 1793-94.
76. Török Országi Levelek... Irta Mikes Kelemen... kiadta Kultsár István. Szombathely, 1794.

77. A' Vak Lantos... Veit Wéber után, ford. Kazintzy Ferentz. Pozsony, 1794. /Sztella függelékeként jelent meg./
78. Mária: vagy a' nemes gondolkodásu..., ford. Bölöni Sámuel. Kolozsvár, 1794.
79. Ifjabbik Robinzon, melly ... Kámpa J. H. által iratott... ford. Gyarmathy Sámuel. Kolozsvár, 1794.
80. Érzékeny Mesék D'Arnaud által, ford. Harsányi Sámuel. Sopron, 1794.
81. A' Gyapjas Vitézek. Irta Dugonics András. Pozsony-Pest, 1794.
82. Ciane, vagy - is a Szeretse Játékja, Pozsony, 1794.
83. Fanni hagyományai. Uránia II. kötet.
84. Gánem és Fernáh. Nap-keleti Történet. Pozsony-Pest, 1796.
85. Némelly fel-jegyzésre méltó Történetek, mellyeket... Világ eleibe bocsátott Hatvany Pál, Kassa, 1796.
86. Dafnis és az Első Hajó. Gesznerből. Pozsony, 1797.
87. Kis János: 'Sebbe való könyv... Pozsony 1797.
88. Róbert Péter született anglus élete..., ford. Sz. Szent-Iványi László. Pozsony-Pest, 1797.
89. Okosdi Sebestyén, a' Köznép számára iratott Könyv, Salza-mann által, ford. Igaz Simon, Kassa 1797.
90. Erköltsi oktatás az ifjabb asszonyságok' számára. Irta egy angliai dáma, ford. Kis János. Győr, 1798.
91. Jetta szép Tündér-Aszszony. Kassa, 1798.
92. A' Szerecsenek. Ujjabb életre hozta Dugonics András. Pozsony-Pest, 1798.

93. A' világnak három részeiben Bujdosó... Kassa, 1798.
94. Gróf Bellafont avagy... Kassa, 1799.
95. A' Szép Trézsi vagy... 1800.
96. Római Történetek. Irta Dugonics András. Pozsony-Pest, 1800.
97. Az El-Ragadtatott Lyánykák. Kassa, 1801.
98. A' Természetnek Fia. Lafontaine által. Kassa, 1801.
99. Adeline, avagy... Kassa, 1801-1802.
100. Orestes és Hermione. Kassa, 1801.
101. Miklós sógor. Kassa, 1802.
102. Burghaim a' maga gyermekei között... írta Mundt G. W.,
ford. Gál András. Kassa, 1802.
103. A'három jó barátok. Kassa, 1802.
104. Róbert Péter született anglusnak... második Utazása. Mely-
lyben..., ford. Sz. Szent-Iványi László. Pozsony-Pest, 1802.
105. A' Bujdosó Leányka. Kassa, 1803.
106. Elisa, avagy..., ford. Veres Márton. Pozsony, 1803.
107. Zaid! vagy... Román Kotzebue után magyarul. Pest, 1803.
108. Jólánka... Irta Dugonics András. Pozsony-Pest, 1803.
109. Emberi Indulatok Tüköre... Lafontaine után, ford. Kis
János. Pozsony, 1804.
110. Salzmann Christian Erköltsi Kezdkönyve..., ford. Ber'si
Mihály. Pozsony, 1803.
111. Fáon és Hersze. Lafontainból, ford., B. L. Szép-Halom, 1803.
112. A'Tudós Palótz, avagy Furkát Tamásnak..., Buda, 1803-1804.

113. Elisa' Testamentoma..., ford. Farkas András. Pozsony-Pest, 1803.
114. Atala, vagy két Indus szerelme..., ford. B. I., Pozsony 1803.
115. Nagy nevezetű és nagy tekintetű Kolomposi Szarvas Gergely Urnak... Pest, 1804.
116. Zrini Miklós Horváth Országi Bán..., ford. B. A., Pest 1804.
117. Hertzeg Piripionak Tündér Története. Wieland után... Irta Fellegváry Ágoston. Pozsony, 1804.
118. Orithia Magyar Amazon Története. Irta Perecsényi Nagy László. Pozsony-Pest 1804.
119. Szép történetek és épületes beszélgetések a' gyermekek' erköltsi oktatásokra. Nagyszombat 1804.
120. Theophron vagy a tapasztalt Tanácsadó... tapasztalatlan ifjuság' hasznára Dapsy Jó'sef által. Pozsony 1804.
121. Gróf Szalmonyi és Mairánti... Pest 1805.
122. Az emberek jobbitására tzelző némely Beszégetések. Melyeket készített ... Sepsi Martonosi Gyujtó István, Kolozsvár, 1805.
123. A'Remete' Históriája. Pest, 1805.
124. Erbia Pálffy Sámuel által. Pest, 1805.
125. A' Szerelem és Hűségtelenség. In: Mulatságok, kiadta Farkas Károly. Buda, 1805.
126. Gyermekek és Ifjak Bibliothekája, az az ..., ford. Kis János. Pest, 1805.
127. Báró de Mánx'... Pozsony-Pest, 1805.

128. Zoriáda vagy a' ... ford. S. S. Pozsony-Pest, 1805.
129. Flóra, vagy szivvreható apró románok... Pest, 1806.
130. Kellemetes időtöltésre való elmés nyájasságok... Sopron, 1806.
131. Lizára az Abysszsiniai Amazon, ford. Sz. S. Pozsony-Pest, 1806.
132. Klementi Laura, vagy..., ford. Abrudbányai Szabó Sámuel. Pozsony-Pest, 1806.
133. Vanda, Krakkói Hertzeg-Aszszony... Pozsony, 1806.
134. Palugyay története, Melly... Pest, 1807.
135. Bokréta, mellyel Hazájának kedveskedik F. F. A. Pest, 1807.
136. Negalissza Anglia-Ország Hertzegnéjének Históriája. Pest, 1807.
137. A'Jegyeseek Charthágóban, vagy a' Nagy Scipió. Készitette Gorové László. Buda, 1807.
138. Hieró Syrakusai Király' Történetei. Pest, 1807.
139. Rozália. Egy szerentsétlen hertzeg aszszony története. Pest, 1807.
140. A'Fösvény Ángy... Pozsony-Pest, 1807.
141. Farkasvölgyi Imre a'vagy Po'sonyvári Késértő Lélek. Pozsony-Pest, 1807.
142. Alvina, kiadta Folnesics János Lajos, Pest, 1807.
143. Hazenau Fridrik nemes ifju szerencsétlen utazásának és tsudás eseteinek szomorkás és játékos elő-beszéllése. Pozsony-Pest, 1807.
144. Fedor és Mária, vagy A' holtig-tartó ritka hűség..., N. V. Ajtay Sámuel által. Pozsony, 1807.

145. A.S.S. Rómaiak biographiája, azaz... Pozsony-Pest, 1808.
146. Rózika' Titkai. Magyarázta Szombathelyi Holosovszky Imre. Pest, 1808.
147. Vitéz Kálnoki Mórítz, vagy... Buda, 1808.
148. Lelemények. Öltöztette Szombat-Helyi Holosovszky Imre. Pest, 1808.
149. Kazinczynak fordított egyveleg írásai. Első kötet. Marmontelnek szivképző regéji. Két könyvben. Széphalom, 1808.
150. Amaz Ország-szerte elhíresült Suszter Liplinek élete... Pest, 1808.
151. Gróf Kaczaifalvi László, avvagy a' Természetes Ember... a' Magyar Aglájának Szerzője által. Pest, 1808.
152. Báró Külneki Gilméta kisasszony és Aranypataki György. Irta V. F. Pest, 1808.
153. Az Éjnek Diadalma a'vagy A' Tündér Lelkek. Irta Farkas Ferentz. Pest, 1808.
154. Hutsa a' tiszai Tündér Asszony. Pest, 1808.
155. Amália Történetei, mellyeket..., ford. Báróczi Sándor, Bécs, 1810.
156. A' mostani adeptus vagy is a' szabad kőművesek' valóságos titka, ford. Bárótti Sándor. Bécs, 1810.

JEGYZETEK

Bevezetés

1. Későbbi /általunk használt/ kiadása: BAJZA József: Válogatott cikkek és tanulmányok, sajtó alá rendezte LUKÁCSY Sándor. Szépirodalmi, 1954. 73-102.
2. WELLEK-WARREN: Az irodalom elmélete. Gondolat, 1972. 320-342.
3. GYÖRGY Lajos: A magyar regény előzményei. Budapest, 1941; WÉBER Antal: A magyar regény kezdetei. Akadémiai, 1959.
4. GYÖRGY Lajos: im. 19-31.
5. I.m. 203-518. György Lajos valamennyi regénye pontos címlírását, s tartalmának rövid összefoglalását is megadja.
6. KENYERES Ágnes: Néhány szó az előszóról. In: A kegyes olvasóhoz! Előszavak és utószavak válogatott gyűjteménye. Gondolat, 1964. 5-11.
7. MÁTÉ Károly: A könyv morfológiája. Tanulmány a XVI-XVII. századi magyar irodalom történetéhez. Budapest, 1930. 29-46.
8. TRÓCSÁNYI Zoltán: A könyvajánlások a XVIII. században. In: Könyvtári Szemle, 1935. 6. sz. 47-48; Az ajánlások történetéhez. In: Magyar Könyvszemle, 1938. 77-81.
9. Megjelenési helye és ideje: Bern, 1955.
10. I.m. 10.
11. Pierre Daniel HUET: Traité de l'origine des Romans. Faksimiledrucke nach der Erstaussgabe von 1670 und der huppel-schen Übersetzung von 1682. Stuttgart, 1966.
12. Friedrich von BLANCKENBURG: Versuch über den Roman. Faksimiledruck der Originalausgabe von 1774. Stuttgart, 1965.

13. BALOGH Sámuel: A románokról. Tudományos Gyűjtemény.
1824. IV. 70-91. és BAJZA: i.m.

Külső megközelítés I: dedikáció, Ajánló Levél, Elöljáró Beszéd

1. FARKAS Ferentz: Az éjnek diadalma a'vagy a' tündér lelkek.
Pest, 1808.
2. Az Izé Purgatóriumhoz való utazása 1787. - Az első kiadás egy évvel korábban jelent meg; GYÖRGY Lajos adatai szerint azon is csak a szerző nevének kezdőbetűi szerepeltek; v.ö. i.m. 252.
3. Oeconomia vitae humanae... ford. SÓFALVI József, 1777.
4. V.ö. GULYÁS Pál: A könyvkiadás Magyarországon a XVI-XVIII. században /1527-1773/ In: Magyar Könyvszemle, 1945. 100-133.
5. MÁTÉ Károly is emlegeti /i.m. 40/, ám ő mögöttük nem az anyagi támogatás leplezését, hanem megszűnését, s a reklám-cél előtérbe kerülését látja; értékelése azonban véleményünk szerint korrekcióra szorul.
6. Elisa, avagy... Ford. VERES Márton. Pozsony, 1803.
7. MÁTÉ Károly: i.m. 51-53.
8. I.m. 35.
9. I.m. 51.
10. Keresztény Herkulesnek... ford. GERŐ György, Kassa, 1768;
Az emberi nemzetnek... ford. EGYHÁZAS-RÁDÓCZI BODA József,
I-II. köt. Pécs, 1793-94.
11. MÁTÉ Károly szerint korábban a mecénás személye fontosabb volt a szerzőénél, s a könyv sikerét alapvetően meghatározta; a műnek egyre erőteljesebb előtérbe kerülése már arra mutat, hogy a mecénás szerepe kezdi elveszíteni vonzerejét.
/v.ö. i.m.29./

12. Az emberek erköltseinek és az Isten Igazságának tükörei,
azaz... ford. TAXONYI János. Győr, 1740.
13. FENELON: Telemakus bujdosásának történetei. Ford. HALLER
László. Kassa, MDCCLV.
14. Kassa, MDCCLXX.
15. HALLER Albert: Usong. Ford. T. ŐRI FÜLEP Gábor. Pozsony,
1792.
16. A fő hadi-vezérnének... ford. B. JOSINTZI Sándor. Kolozs-
vár, 1781.
17. Szigvárt' Klastromi Története. Ford. BARTZAFALVI SZABÓ
Dávid. Pozsony, 1787.
18. Szívet sebhető... Római Mesékben... ford. MÁNDI Sámuel.
Pozsony, 1786.
19. Oeconomia vitae humanae. Ford. SÓFALVI József, 1777. és
KAMPE: Ifjabbik Robínzon, Ford. GELEI József. Pozsony,
1787.
20. Érzékeny mesék D'Arnaud által. Ford. HARSÁNYI Sámuel.
Sopron, 1794.
21. PERETSÉNYI NAGY László: Orithia Magyar Amazon Története.
Pozsony-Pest, 1804.
22. Erköltsi Mesék Marmontel után. In: BÁRÓCZYNak Minden Mun-
kái. Ujra kiadta KAZINCZY Ferencz. Nyolczadik kötet. Pest,
1814. /Első kiadása 1775-ben jelent meg./
23. A' Szerentsétlen szerelmesek, avagy... ford. Báró NALÁTZI
József. Kolozsvár-Szeben, 1793.
24. Flóra, vagy szívreható apró románok... Zaid kiadója által.
Első kötet. Pest, 1806.

25. Gyermekek' és Ifjak' Bibliotekája... Ford. KISS János.
Pest, 1805.
26. Szerelem példája, azaz... Ford. KÁP GEYZA László. Vác,
1786.
27. Keresztény Herkulesnek... ford. GERŐ György. Kassa, 1768.
28. Erköltsi Levelek... ford. BÁRÓCZI Sándor. Bécs, MDCCLXXV.
29. V.ö. HOPP Lajos: Mikes és a korai felvilágosodás. In: Iro-
dalomtörténeti Közlemények. 1972. 3. sz. 280-283.
30. ΣΕΚΡΑΤΗ ΜΑΙΝΟΜΕΝΟΣ. Az az a' Szinopei Diogenesz'
Dialogusai. Consil. Wieland írásiból. Pest, 1793.
31. A' Tiszta és Nemes Szeretet Ereje. Ford. IVÁNKAI VITÉZ
Imre, Kassa, 1789.
32. Bokréta, melyel Hazájának kedveskedik F. F. A., Pest, 1807.
33. Szerecsenek. Pozsony-Pest, 1798; Jolánka, Etelkának leá-
nya, Pozsony-Pest, 1803-1804; Római Történetek. Pozsony-
Pest, 1800.
34. Bácsmegyeynek öszve-szedett Levelei, Kassa, 1789. Az idé-
zett mondatot talán dedikációnak is tekinthetnénk, mivel
külön oldalon áll; viszont az utána következő Ajánló Le-
vél akkor cím nélküli lenne. Következtetéseink szempont-
jából azonban ezuttal ez a különbség lényegtelen.
35. KAZINCZYnak fordított egyveleg írásai. Első kötet. Mar-
montelnek szivképző regéji két könyvben. Széphalom, 1808.
36. A' Vak Lantos. Regéje a'hajdani kornak. VEIT WEBER után,
ford. KAZINCZY Ferenc. Megjelent a Sztella függelékeként,
Pozsony, 1794.
37. FARKAS Ferentz: Az éjnek diadalma... Pest, 1808.

38. Adeline, avagy... Rózsa Szin Gyűjtemény 8-11. Kassa, 1801-1802.
39. Jetta a szép... Kassa, 1798. és Az el-ragadtatott lyán-
kák. Kassa, 1799.
40. Elmés és mulatságos rövid anekdoták. Ford. ANDRÁD Sámuel.
Bécs, 1789; II. darab. Bécs, 1790.
41. Ábel' Káin által lett halála. Ford. KÖNYI János. Pest,
1775; A' Budai Basa. Ford. ARANKA György. Bécs, 1791;
GOROVE László: A Jegyesek Carthágóban... Buda, 1807.

Belső megközelítés: a regény helye a kor irodalomfelfogásában

1. HORVÁTH János gondolatmenetét fokozatosan alakította ki.
Először "Irodalmunk fejlődésének fő mozzanatai" című tanul-
mánya jelent meg 1808-ban a II. ker. állami főreáliskola
évkönyvében. /Uj, általunk használt kiadása: "A magyar
irodalom fejlődéstörténete" Akadémiai K., 1976. 13-51./
1922-ben a Minervában publikálta a "Magyar Irodalomisme-
ret. A rendszerezés alapelvei" című tanulmányát. /Uj kia-
dása: "Tanulmányok", Akadémiai 1956. 7-26.; nagyjából meg-
egyezik a Fejlődéstörténet... bevezető fejezetével./ S vé-
gül ezen a gondolatmeneten alapul az imént említett "A ma-
gyar irodalom fejlődéstörténete" c. nagy művének egész
gondolatmenete. Horváth János után többen foglalkoztak
még a kérdéssel (MÁTÉ Károly, KENYERES Zoltán, FARKAS Gyu-
la), ám lényegesen új elemekkel nem gazdagították a már
meglevő ismereteket.
2. HORVÁTH János: A magyar irodalom fejlődéstörténete 25.
3. Felhívta erre a figyelmet POGÁNY Péter: Folklór és iroda-
lom kölcsönhatása, Akadémiai 1959. 5. és legújabban A ma-
gyar ponyva tükröire, Magyar Helikon, 1978 c. munkáiban.

4. GÁLOS Rezső: Fabchich József a nyelvenlékek és a ponyvairodalom új kiadásáról. In: Magyar Nyelv, 1933. 105.
5. Mindenest Gyűjtemény 1789. II. 316-17. /A fordítás abban az időben gyakorlatilag nézetazonosságát jelentett./
6. A magyar néző. In: Magyar irodalmi ritkaságok. Szerk. VAJTHÓ László. XVI. sz. 61-67.
7. Magyarság, uo. 16.
8. Az emberek erköltseinek és az Isten igazságának tükörei, Azaz: Némelly ritka és válogatott történetek, A' mellyekben Az Embernek mind jó, mind gonosz tselekedeteik, és azoknak jutalmazásában Istennek Igazsága nyilván és világosan elő adatnak, ford. P. TAXONYI János. Győr, 1740. - A tükör egyébként a barokk kedvelt szava volt ilyen értelemben /v.ö. MÁTÉ K. i. m. 10./, s egyáltalán kétséges, hogy Taxonyi művét regénynek, egyáltalán szépirodalomnak tarthatjuk-e? E kérdés megválaszolására azonban, mint már jeleztük, nem vállalkozhatunk.
9. FENELON: Telemakus Bujdosásának Történetei. Ford. HALLER László. Kassa MDCCLV.
10. Szent Hiláriu8 vagy... MDCCLX.
11. Kassandra. Ford. Báróczi Sándor. Bécs, 1774.
12. PÁLFY Sámuel: Erbia. Pest, 1805.
13. Elmés és mulatságos..., ford. ANDRÁD Sámuel, Bécs, 1789.
14. Lásd IVÁNKAY VITÉZ Imréhez irt levelét annak A' Tiszta és Nemes Szeretet' ereje. Kassa, 1789 c. regényfordítása előtt.
15. Kolozsvár, 1777.
16. Róbert Péter született angli8 élete..., ford. Sz. SZENT-IVÁNYI László. Pozsony-Pest, 1797.

17. V.ö. I. WATT: The Rise of the Novel. London, 1968. 45-46.
18. Bokréta, melyel Hazájának kedveskedik F. F. A., Pest, 1807.
19. Svétzia Grófnő G⁺⁺né Asszony élete. Iratott Német Nyelven Christian Fürchte-Gott Gellert által, Mostan pedig Magyar Nyelvre fordítottatott. Kolozsvár, 1772.
20. V.ö. GYÖRGY Lajos: i.m. 214.
21. D. HUET: i.m. 104-105.
22. Hazai tekintélyére jellemző, hogy a Nagy Francia Enciklopédia Roman címszava rá hivatkozva, s munkája nyomán ír a regényről, természetesen kiegészítve anyagát a XVIII. sz.-i fejleményekkel. V.ö.: Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, par une société de gens de lettres. Tom XIV. MDCCLXXV. 318-319.
23. Fr. BLANCKENBURG: i.m. - Az utószó írója, E. LAMMERT szerint Blanckenburg éppen ezért tudott egészen újszerű gondolatokat felmutatni, mivel a regénnyel kapcsolatos korábbi elképzeléseket nem ismerte megfelelően, s így azok nem béníthatták. V.ö.: 543-545.
24. Szívet sebhető, 's elmét Gyönyörködtetéssel tanító..., ford. M. MÁNDI Sámuel, Pozsony 1786. - GYÖRGY Lajos határozottan a latin mellett foglal állást, de véleményét nem indokolja; mi inkább a német hatást tartjuk valószínűnek. /V.ö. i.m. 84./
25. Egy Magyar Társaság iránt való jámbor szándék. Magyar irodalmi ritkaságok. Szerk. VAJTHÓ László IV. sz. 35.
26. Holmi. In: BESSENYEI György Válogatott művei, sajtó alá rendezte Szauder József. Szépirodalmi 1953. 263.
27. Bétsi Magyar Kurir, 1790. márc. 31. 355-360.
28. Mindenés Gyűjtemény 1790. III. negyed 191-198.

29. Mindenés Gyűjtemény 1790. I. negyed 106-108.
30. KOVÁCS INGENIEUR Ur Levele Mindenés Gyűjtemény 1789. II. negyed 353-364. - Róla: ALSZEGHY Zsolt: A felvilágosodás és a magyar protestantizmus. In: Irodalomtörténet 1945. 1-15. /Alszeghy Kovács cikke előzményeként Molnár János Pásztor ember 1775 c. könyvét jelöli meg/, valamint KÓKAY György: Javaslatok a könyvolvasás népszerűsítésére 1789/90-ből. In: Országos Széchényi Könyvtár Évk. Budapest, 1961. 292-301.
31. V.ö. KÓKAY: i.m.
32. R. SCHENDA: Volk ohne Buch. Studien zur Sozialgeschichte der populären Lesestoffe 1770-1910. dtv Wissenschaftliche Reihe. München, 1977. 441, az "Die Idylle von der lesenden Nation" című alfejezetből.
33. Erköltsi iskola... ford. FARKAS Antal. Kassa, 1790.
34. Okosdi Sebestyén, a' köznép számára iratott könyv, SALZMANN által német nyelven, ford. IGAZ Simon. Kassa, 1797.
35. KAMPE: Ifjabbik Robinzon. Ford. GELEI József. Pozsony, 1787.
36. Pozsony 1797.
37. Mindenés Gyűjtemény, 1790. IV. negyed 181.
38. Holmi. 1. kiad. 242.
39. A felvilágosodás és a paraszti műveltség a XVIII. századi Magyarországon. In: Emberbarát vagy hazafi? Gondolat, 1968. 287-308.
40. R. SCHENDA: i.m. V.ö. első sorban a "Leser und Nichtleser" című fejezetet 441-467.
41. I. WATT: i.m. v.ö. első sorban a második fejezet /"The Reading Public and the Rise of the Novel"/ első oldalait: 36 kk.

42. FÜLÖP Géza: A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban. Akadémiai 1978.
- 43a. SZERB Antal: Hétköznapiak és csodák. Révai kiad. /évszám nélkül/ 19-20.
- 43b. i.m.
44. GYÖRGY Lajos: i.m. 31-56.
45. FÜLÖP Géza: i.m. 26-28., 71. stb.
46. I.m. 13.
47. KAZ. LEV. III. 95.
48. E levél nem maradt fenn; tartalmára csak Kis J. választleveleiből következtethetünk. V.ö. a következő jegyzetet.
49. KAZ. LEV. III. 148-149.-Az üzleti szellem egyre nyilvánvalóbbá válásával kapcsolatban v.ö. TRÓCSÁNYI Zoltán: A XVIII. század magyar könyveinek olvasóközönsége és példányszáma. In: Magyar Könyvszemle 1941. 22-37. ("A Magyar Musa 1789. ápr. 2-i számában egy névtelen szerző sajnálkozva állapítja meg, hogy hazánkban már a könyvtárosok sem akarnak a költeményes románokon, német komédiákon, sőt a fenséges császárt sértegető könyveken kívül más tudós és szent munkákat árulni. Mert megvallják, hogy amazokban több hasznuk vagyon.")
50. I.m. 178-179.
51. I.m. IV.
52. Georgio Aloys. SZERDAHELY: Poesis Narrativa. Budae MDCCLXXXIV.
53. SCHERMANN Egyed: Adalékok az állami könyvcenzúra történetéhez. Budapest, 1928; SASHEGYI Oszkár: A német felvilágosodás és a magyar cenzúra. Budapest 1938.; MAROS Andor: A cenzúra. Budapest, 1947. Az egész folyamatot rö-

viden összefoglalja: POGÁNY Péter: i.m. 66-68, s legújabbban FÜLÖP Géza is foglalkozott e kérdéssel: i.m. 69-77, e két utóbbi munkában azonban nem találunk új adatokat.

54. I.m. 7-8.
55. MAROS Andor teljes egészében közli II. József rendeletét: i.m. 47-50.
56. Idézi SASHEGYI Oszkár: i.m. 37-38.
57. FÜLÖP Géza: i.m. 71.
58. 1791. július 1. 5-6.
59. Második szakasz, Eger 1802.
60. Részben Osterwald könyvét ismerteti, részben újabb adalékokat hoz a problémakörhöz TRÓCSÁNYI Zoltán két tanulmányában: Miért nem jelentek meg szépirodalmi művek Magyarországon a XVIII. században? In: Magyar Könyvszemle, 1938. 375-378. és A szépirodalom üldözése. In: Magyar Könyvszemle, 1943. 433-435.
61. A' keresztény ethikának summás-veleje, Melly ez előtt Piktétus Benedektől ... irattatott, ford. Daniel POLIK-SENA. Kollzsvár, MDCCLII.
62. I.m. 310-312.
63. A' könyvek' szabados olvasásáról két fő-tzikkely. Irta A.B.P.A.I.T.N.T., Pest, 1792.
64. Hertzeg Piripiónak tündér története Wieland után. Ford. FELLEGVÁRY Ágoston. Pozsony, 1804.
65. Várta mulatság, avagy..., ford. KÓNYI János. Pozsony, 1774.
66. MIKES Törökországi Levellei. Kiad. KULTSÁR István. Szombathely, 1794.

67. I.m. 3.
68. Szerelem példája, azaz... Ford. KÉP GEJZA László. Vác, 1786.
69. GELLERT: G⁺⁺ nevezetű Svédi grófnénak..., Ford. SZLÁV. S. J. Pozsony-Kassa, 1778.
70. Könyvek lajstroma mellyek Pesten a' Ketskeméti uttzában lévő Arany Ökörnél Nro 409. MOSSÓTZI INSTITORIS Gábor ujdonna állittatott magyar Olvasó-Kabinétjában talál-
tatnak, 1793.
71. MEYER: Barátságos oktatás. Ford., jegyz. SZERETSI NAGY István. Pozsony-Buda, 1783. 88.
72. SZERDAHELY: i.m. 42.
73. Pécs MDCCLXXXVII.
74. HOLOSOVSZKY Imre: Vitéz Kálnoki Mórítz, vagy... Pest, 1808.
75. Az idézet vagy a Zrinyi Miklós Horváth országi Bán sze-
rintári baráttainak és Illyefalvi Judit kisasszonynak
történetei. Ford. B. A. Pest, 1804, vagy a Zrinyi Miklós
és az ő jó baráti. Pest, 1804. című regény előszavából
való. A Széchenyi Könyvtár általam használt példány ugyan-
is mindkettő címlapját, s többféle előszót tartalmaz; eze-
ket nem sikerült pillanatnyilag elkülönítenem. /OSZK:
284.566./
76. Keresztény Herkulesnek... Ford. GERŐ György. Kassa, 1768.
77. A' Budai Basa. Ford. ARANKA György. Bécs, 1791.
78. Mulatságok. Kígd. FARKAS Károly. Buda, 1805. Hertzeg Pi-
ripionak tündér története... Ford. FELLEGVÁRI Ágoston.
Pozsony, 1804.

79. GELLERT: Svétzia Grófné G⁺⁺né Asszony élete. Kolozsvár, 1772.
80. SZERDAHELYI: i.m. 43.
81. I.m. 104.
82. Erköltsi Levelek. Ford. BÁRÓCZI Sándor. Bécs MDCCLXX.
83. I.m. 51.
84. Báróczi és köre szerelemfelfogásának alapvetően új vonásairól, ám a régi morállal való nem éppen ellentmondásmentes kapcsolatáról részletesen olvashatunk BIRÓ Ferenc tanulmányában: A legérzékenyebb nemzedék /Báróczi Sándor és "test-őríró" barátai/. In: Irodalomtörténeti Közlemények, 1978. 1. sz. 16-31. Biró megállapítja azt is, hogy Báróczinak szóban forgó előszava valószínűleg eredeti alkotás, mivel a minden bizonnyal a fordítás alapjául szolgált német kiadás előszavának "nincs köze a magyar fordítás bevezető irásához". /V.ö. 21-22./
85. A' Tiszta és Nemes Szeretet... Ford. IVÁNKAY VITÉZ Imre. Kassa, 1789.
86. Szivet sebhető... Ford. M. MÁNDI Sámuel. Pozsony, 1786.
87. Róbert Péter született anglus... Ford. Szi SZENT-IVÁNYI László. Pozsony-Pest, 1797.
88. Szerelem példája, azaza... Ford. KÉP GEYZA László, Vác, 1786.
89. Kolozsvár, 1762.
90. Kolozsvár, 1777.
91. A' régi indus böltselkedések, azaz... Ford. BÁJI PATAY Sámuel. Eger, MDCCLXXI.
92. Diszes erköltsekre tanító beszédek... MARMONTEL írásiból ... Ford. KÓNYI János. Pest, 1775.

93. Fejezetünk hátralevő részében ezekről is szólni fogunk.
94. N. V. AJTAY Sámuel: Fedor és Mária... Pozsony, 1807.
95. Lásd. például SÓFALVI József előszavát: Oeconomia vitae humanae... 1777.
96. Abel' Káin által lett halála. Ford. Kónyi János. Pest, 1775.
97. Érzékeny levelek... Ford. HARSÁNYI Sámuel. Sopron, 1794.
98. Grof Pontisznak, avagy... Ford. B.M.J. Pozsony-Kassa 1788.
99. G⁺⁺ nevezetű Svédi grófnénak... Ford. SZLÁV. S. J. Pozsony-Kassa, 1778.
100. KOTZEBUE: Zaid! ... Pest, 1803.
101. Pozsony, 1774.
102. Ártatlan mulatság, avagy... Ford. KÓNYI János, 1785.
103. Nagy nevezetű és nagy tekintetű Kolomposi Szarvas Gergely Urnak... Pest, 1804.
104. Bokréta, melyel Hazájának kedveskedik F. F. A. Pest, 1807.
105. Amaz Ország-szerte elhíresült Suszter Liplinek élete... Pest, 1808.
106. Lelemények. Öltöztette SZOMBAT-HELYI HOLOSOVSZKI Imre. Pest, 1808.
107. Zoriáda, vagy... Pozsony-Pest, 1805.
108. Pozsony-Pest, 1807.
109. Az előfizetési felhívásra A világnak három részeiben Bujdosó... Kassa, 1798. című román elejére kötve akadtam rá a Széchenyi Könyvtárban /Jelzet: 192.193./

Külső megközelítés II.: a cím metamorfózisa

1. MÁTÉ Károly: i.m. 3.
2. I.m. 7.
3. I.m. 9.
4. Nagyszombat, 1804.
5. Kolozsvár, 1778.
6. Vác, 1786.
7. V.ö. GYÖRGY L. 233.
8. V.ö. GYÖRGY L. 268.
9. V.ö. GYÖRGY L. 212.
10. V.ö. GYÖRGY L. 220.
11. V.ö. GYÖRGY L. 224.
12. V.ö. GYÖRGY L. 321.

